

Friesche Majolica.

Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van het
Nederlandsch Aardewerk

door

NANNE OTTEMA.

De overheerschende positie van Delft, ten opzichte van de industrie van met wit tin-glazuur overtrokken aardewerk in Nederland, is, sinds het midden van de 17e tot in het begin van de 19e eeuw, zoo groot geweest, dat aan buiten Delft gelegen fabrieken van gelijksoortig aardewerk, tot voor korten tijd, maar weinig aandacht geschonken is.

Toen dan ook in de tweede helft van de 19e eeuw de belangstelling in oude majolica begon te herleven en Henry Havard in 1878 de eerste druk van zijn standaardwerk over het Delftsch aardewerk uitgaf, lag het voor de hand, dat hij niet op de gedachte kwam, dat ook in andere plaatsen van Nederland een soortgelijk fabrikaat was vervaardigd, waarvan de producten toen dus ten onrechte als Delftsch aardewerk beschouwd werden.

Door verschillende onderzoekingen is bewezen, dat andere plaatsen als: Haarlem en Rotterdam even oude of oudere rechten hebben ten opzichte van de vroegste in Nederland gemaakte majolica en dat er ten tijde van den bloei en het verval van de Delftsche industrie zeker ook nog majolica-bakkerijen hebben bestaan in Rotterdam, Utrecht (speciaal van tegels), Haarlem, Arnhem, Schiedam en Amsterdam

De nieuwere handboeken over de Nederlandsche majolica als „Dutch pottery and porcelain” van W. Pitcairn Knowles (verschenen in 1904) en de 2e druk van Henry

Havard's werk „La céramique hollandaise. Histoire des faiences de Delft etc.” (1909) vermelden dan ook de bedoelde industrieën buiten Delft, doch ook daarin wordt met geen enkel woord melding gemaakt van majolica vervaardigd in een andere plaats, dan de hiervoor opgesomde. Wie dan ook zijn kennis van de Nederlandsche majolica uitsluitend put uit de daarover geschreven handboeken, zal er niet aan denken, dat er ook in verschillende plaatsen in Friesland een bloeiende majolica-industrie heeft bestaan, die niet alleen voor locale behoeften werkte, maar die ook groote quantums afleverde voor export naar andere provinciën en naar het buitenland, zoodat het geen twijfel lijdt, of menig product uit deze Friesche fabrieken afkomstig gaat door voor Delftsch werk.

Deze lacune in de handboeken is te begrijpelijker, waar deze geschreven zijn door buitenlanders, terwijl tot voor kort in musea en andere openbaar toegankelijke verzamelingen geen of nagenoeg geen Friesche majolica als zoodanig werd tentoongesteld. Alleen zijn mij enkele voorwerpen in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam (Rijksmuseum) bekend (catalogus nos. 594—597), die als Oud-Makkumsch zijn geëtiqueteerd en waarvan Mej. Dr. E. Neurdenburg in haar in 1917 verschenen gids, gissende, zegt: „Zoo meent men dan ook wel eenig Oud-Makkumsch vaatwerk te kunnen aanwijzen”.¹⁾

Ook in onze andere groote openbare collectie „Delftsch” de verzameling Van der Burgh en het Gemeentemuseum in den Haag zag ik tusschen het Delftsche werk twee theebusjes met blauw bloemornament van Friesche herkomst (no. 135) waarvan Mej. I. C. E. Peelen in de voor-

¹⁾ Voor enkele maanden zijn hierbij door den bekenden Ceramiek-verzamelaar F. Bodenheimer eenige bijzonder interessante stukken gevoegd en is thans het geheel als een afzonderlijke groep Friesche Majolica in het Rijksmuseum opgesteld. Ook in het Museum Huis Lambert van Meerten te Delft zijn enkele tentoongestelde stukken van de aanduiding „Friesch aardewerk” voorzien.

rede van haren Catalogus (1917) dan ook zegt „dat ze een van het Delftsche fabrikaat afwijkend aspect vertoonen en dus wellicht aan fabrieken buiten Delft zijn toe te schrijven”.

Een eerste poging om op deze Friesche productie eenige meerdere aandacht te vestigen werd gedaan op een tentoonstelling in Juni 1918 gehouden in het Stedelijk Museum te Amsterdam, waar ook een kleine afdeeling oud-aardewerk werd geëxposeerd.

De samenstellers van den Gids voor die tentoonstelling, de verzamelaars F. Bodenheimer en C. van Tijen,¹⁾ noemen daarin niet alleen uitdrukkelijk de Friesche productie, doch wijzen ook enkele schotels als zoodanig aan. Zij moesten echter ook tot de gevolgtrekking komen, dat „de afkomst niet geheel vast staat, doch dat velen van Friesche schotels spreken”.

Tegenover deze weifelhoedigheid van de officiële wetenschap, die in catalogi en gidsen tot uiting komt, staat de beslistheid, waarmede de officiële kenners (handelaars en verzamelaars) durven spreken van „Makkumsch”, zich daarbij baseerende op bepaalde kenmerken van kleur, vorm en techniek, die beter in de praktijk te leeren dan theoretisch te omschrijven zijn.

Het wil mij voorkomen, dat de opvatting van de laatsten op eene oude traditie uit de praktijk gegrond is, die meestentijds tot juiste gevolgtrekkingen aanleiding geeft.

Ik zal in het volgende opstel trachten daarvoor de bewijzen aan te voeren. Deze bewijzen moest ik ontleenen eenerzijds aan de mij door eigenaren van nog bestaande

¹⁾ Het is mij een behoefte om hier een woord van dank te brengen aan dokter van Tijen, die in zijne woonplaats Monnikendam gedurende vele jaren alles verzamelde, wat hem op ceramiek gebied belangrijk voorkwam en mij bij het toonen van zijne verzamelingen opwekte, hetzelfde in eigen omgeving te doen. Door deze opwekking en door vele gesprekken met hem, heb ik dikwijls zeer belangrijke gegevens verkregen, zoowel voor mijn in 1918 geschreven opstel over de Oud-Nederlandsche majolica als ook voor dit artikel.

of opgeheven Friesche plateelbakkerijen welwillend ter inzage verstrekten oude boeken en bescheiden en aan de gegevens hunner nog bestaande fabrieken en anderzijds aan de min of meer vaststaande herkomst van of aanwijzingen door namen en opschriften op sommige stukken aardewerk.

Het door mij aldus gebruikte bewijsmateriaal kan dus als volkomen betrouwbaar worden beschouwd, doch men zal bij het toeschrijven van de overige stukken aan de verschillende fabrieken, meestentijds slechts vergelijkenderwijs te werk kunnen gaan.

Ik geef er dus de voorkeur aan om bij de behandeling van mijn stof de oorsprong en de geschiedenis van de verschillende fabrieken afzonderlijk te behandelen met vermelding van die stukken, waarvan de herkomst absoluut vaststaat en de techniek en het product van de geheele groep als één samenhangend geheel te beschrijven.

De stukken Friesch aardewerk (een honderdtal), die ik voor deze studie kon gebruiken, bevonden zich gedeeltelijk reeds in het Friesch Museum of werden in de laatste jaren door mij nagenoeg uitsluitend in Friesland verkregen.

De Fabrieken.

HARLINGEN.

In mijn artikel over het Aardewerk in de Noordelijke Nederlanden (speciaal in Friesland), in gebruik in het laatste kwart van de 16e eeuw, geschreven naar aanleiding van de vondst van oude majolica- en andere scherven, in het vergraven kleiland van de Leeuwarder (Vlietster) pottbakkers, ter plaatse, waar zich thans de Jachthaven van de Leeuwarder Watersport bevindt, stelde ik reeds de volgende vraag: „Is uit het vinden van die honderden majolica-scherven, het bewijs te leveren, dat ook plateelbakkers in Friesland dit vaatwerk (n.l. de z.g. Noord-Neder-

landsche majolica uit het laatst van de 16e en het begin van de 17e eeuw) hebben gemaakt?"

Ofschoon er aanwijzingen voor een bevestigende beantwoording waren, kon toen nog slechts het vermoeden worden uitgesproken, dat te eeniger tijd in archivalia of opgravingen sporen gevonden zouden worden, die dit nader zouden bevestigen.¹⁾

Dit vermoeden is juist gebleken en de bewijzen voor een bevestigende beantwoording van deze vraag zijn thans van verschillende kanten te leveren. Waar hierover van andere zijde echter eerstdaags iets gepubliceerd zal worden en ik buitendien eenige hiervoor aanwezige bronnen nog nader moet onderzoeken, hoop ik in een volgend deel van de Vrije Fries hierop terug te komen. In dit artikel zal ik dus aanvangen met de 2e helft van de 17e eeuw.

Tot tusschen 1660 en 1670 toch zijn de wederwaardigheden van een drietal der bekendste plateelbakkerijen te Harlingen na te gaan. Uit de nog bewaarde archieven van deze fabrieken, uit de proclamatie-boeken en hypotheek-boeken,²⁾ uit advertentiën in de Leeuwarder Courant en uit andere bronnen van lokalen aard heb ik de geschiedenis dezer fabrieken kunnen reconstrueeren.

1. De Tegel- en plateelbakkerij aan de Zoutsloot.

Onder de oude bescheiden uit deze fabriek herkomstig, door den laatsten eigenaar daarvan, den heer P. Tjallingii geschonken aan het Friesch Genootschap, is een quarto

¹⁾ Zie Vrije Fries Deel XXVI (1918) bl. 87 en Oude Kunst 3e jaarg. Juli 1918 bl. 256.

²⁾ Bij mijn onderzoekingen in de oud-archieven van Harlingen, Wonseradeel (Makkum) en Bolsward, die in het Rijksarchief te Leeuwarden bewaard worden, heb ik den meest welwillenden steun ondervonden van den Rijksarchivaris in Friesland, Mr. J. L. Berns, en van zijne mede-ambtenaren en menige vondst heb ik dan ook aan hunne — door mij zeer gewaardeerde — medewerking te danken.

boekje, waarin de opvolgende eigenaren hunne recepten hebben geschreven en allerlei merkwaardigheden opgeteekend, die zij vooral bij het bakken van hun tegels en schotels opmerkten. Blijkbaar werkten de plateelbakkers empirisch. Deden zij ondervindingen op, dat het baksel door een of andere omstandigheid minder goed uitviel, dan hielden zij hiervan aantekening om zich voor een herhaling van hetzelfde euvel te kunnen vrijwaren.

Ook bij de andere Friesche fabrieken, waarvan het archief bewaard is, trof ik gelijksoortige geschriften aan.

Het onderhavige, dat tot titel draagt: „*Aenmerkingen rakende de Gleibakkerij*”, is in 1725 aangelegd en tot in 1810 aangehouden.

Daarin komt als oudste aantekening voor: „*Copia uit een Copia van Coleuren en verwen in 't Boek van Maeyke van der Laen. Gecopieerd uit een Copia, die gecopieerd was den 24 Septembr. 1667*” terwijl verderop het recept van een tin-email, „wit”, genaamd wordt aangegeven „*van Maeyke van der Laan van haer Selver en Marcus geaccordeerd*”.

Hieruit blijkt dus vrijwel zeker, dat deze plateelbakkerij vóór 1667 reeds heeft bestaan. Misschien ook waren de genoemde personen toen ter tijde eigenaren van de onderhavige plateelbakkerij.

De „*Coleuren en Verven*” reeds vóór 1667 gebruikt, waren: rood, geel, groen, hoog geel en blauw, wat vrijwel overeenkomt met het palet, gebruikt door de bakkers van de Noord-Nederlandsche majolica.

In 1687 was blijkbaar eigenaar van deze fabriek Sibrand Feytma „galeybacker tot Harlingen”, die toen aan de Staten van Friesland octrooi¹⁾ aanvraagde op het maken van „Seer raere en curieuse verglaesde steentjes waer van op elcke steentie een besonder titul van de pandecten des

¹⁾ Dr. S. A. Waller Zeper, Hoofd-commies aan het Rijksarchief in Friesland, was zoo welwillend mij op het bestaan hiervan attent te maken.

corpus iuris door seer nette en clare figuren worden afgebeeld". (Zie bijlage hierna).

Uit de „Aenmerkingen" blijkt verder, dat in de jaren 1719 en 1720 en misschien ook wel vóór dien tijd deze plateelbakkerij werd gedreven door Pieter Feytema, geboren 2 November 1668. Hij overleed in 1723 en eenigen tijd daarna in 1728 koopt Elysabeth Botsma, weduwe van wijlen Pieter Feitema, „in sijn leven Mr. gleibacker en coopman te Harlingen" een molen- en houthuis, gelegen naast haar overige eigendommen, in een steegje nabij de Lombartspijp te Harlingen.

Bij deze gelegenheid teekent haar zoon Sybrandt Feytema voor haar.

In 1731 heeft Sybrandt P. Feitema blijkbaar het bedrijf van zijne moeder overgenomen, daar hij op den 14en Juli van dat jaar eigenhandig in de Aenmerkingen schrijft en ondertee kent: „'s morgens omtrent vijf uur hebben wij de Eerste oven voor ons Reekening afgestookt. De 18 dito hebben Boven gedachte oven geleegd en is over sijn geheel Redelijk wel bevonden".

Hij heeft zich blijkbaar in den beginne geassocieerd met den koopman Robbert Rovel. In October 1731 toch zien wij Robbert Rovel en Styntie Clases Wynsma, voor de eene helft, en Sybrand Pijters Feitema en Nencke Willems Mouter, voor de wederhelft, aankopen „seker heerlijk en voortreffelijk Estrikwerck met de Blocks en Molen aan de Noordkant van de Soltsloot omtrent de Franquer poort, met alle gereedschappen, gebakken pannen, estrikken en steen". De verkooper hiervan was Casparus Brinkman, Oud Burger Vaandrig. ¹⁾

¹⁾ Proclamatie-boeken van de stad Harlingen 1731—1734 fol. 35.

In de proclamatie-boeken werden ingeschreven de openbare bekendmakingen van gedane aankopen. Ze kunnen dus het best vergeleken worden met onze tegenwoordige registers van overschrijving van eigendomsovergangen ten hypotheekkantore aangehouden.

De gleibakkers in de 18e eeuw combineerden, als hun dat in hun bedrijf te pas kwam, blijkbaar, evenzeer als hunne 20e eeuwse collega's, aan de gleibakkerij, estriken en panfabrieken, tichelwerken, en dergelijke bedrijven.

Vervolgens zien wij onze beide compagnons aankopen op 25 November 1736¹⁾ „*sekere deftige huysinge aan den Noordkant van de Solt-sloot naa de Leemendijk*”, terwijl ook bij den verkoop door de kinderen van Pier Andrys Gladsma op 25 Sept. 1735²⁾ van het Estriekwerk aan den Noordkant van de Zoutsloot, kort te voren door den dood van hun vader ontruimd, o. a. als naastleger gemeld wordt „*het pan- en estriekwerk aan de Coopluiden Rovel en Feytema toebehoorende*”. Een gedeelte van dit estriekwerk van Gladsma werd aangekocht door Rovel en Feytema.

Blijkbaar heeft echter de associatie met Rovel niet lang geduurd daar Sybrant P. Feytema op 5 Mei 1737 alléén aankoopt: „*sekere heerlijke huysinge en backerije op 't Noordys op de hoek van de straat van 't brugje bij 't huys de Rode Leeuw naar de Lombartspijp reeds door den verkooper mede bewoondt*”. Wel wordt hier als naastleger genoemd het huis van den koopman Robbert Rovel, doch deze had geen deel in dezen, evenmin als in eenigen lateren aankoop³⁾.

Sybrant P. Feytema wist blijkbaar zijn bedrijf geregeld uit te breiden, daar wij in de volgende jaren verscheidene malen zien, dat hij vastigheden, gelegen naast of bij zijn fabriek, aankoopt of door naasting (niaer)⁴⁾ tot zich neemt.

Al deze vastigheden lagen binnen Harlingen nabij de Lombardspijp tusschen de Zoutsloot en het Noordijs. Op

1) Procl.-boek van Harlingen 1734—1738, fol. 58.

2) Aldaar fol. 8 en 9 aan de achterzijde van het boek.

3) Procl.-boek van Harlingen (1739—1743) fol. 140 en 148.

Id. over de jaren 1756—1760, fol. 27 en 129.

4) Volgens het Oud-Friesche recht kwam, ingeval van verkoop van een onroerend goed, aan een bloedverwant en aan een naastleger het recht tot naasting (niaer) toe. Zie D. Hamerster over de Statuten van Friesland I bl. 163—196.

deze zelfde plaats is de plateelbakkerij tot aan hare opheffing in 1910 gevestigd gebleven.

Sybrand Pieters Feytama¹⁾ overleed 4 Januari 1774 en liet o. a. na twee kinderen uit zijn tweede huwelijk met Martje Jeltas Nauta te weten: Pieter Sybrandts Feytama en Catharina of Trijntje Sybrandts Feytama. Eerstgenoemde was door zijn vader als zijn opvolger aangewezen en aan hem was door zijn vader het recht gelegateerd om na zijns moeders dood over te nemen: „*de door zijne ouders bewoonde huizinge op het Noordijs, met de daaragter staande gleibakkerij, de nabijgelegen tinoven en houtschuur, het oude wagenhuis in de Scheerstraat, het pakhuis nabij het zoogenaamde Roode Leuwsbrugje, de Heerenhuisinge en hovinge buiten de Franeker Poort, de daarbij gelegen aardwasscherij en ongeveer twaalf en een half pondemate greidland*”.

Bij acte van 2 Maart 1781 verklaart hij echter afstand van dit voorrecht te doen ten behoeve van zijne zuster Catharina en haren aanstaanden echtgenoot Frans Tjallingii en motiveert dit besluit met: „*dewijl ik geheel wars ben van de gleibakkerij*”.

Op 20 Mei 1781 kwam het voorgenomen huwelijk tot stand en daarmee het bedrijf in de familie Tjallingii.

Frans Tjallingii wist zeker zijn bedrijf op de hoogte te houden en op te voeren, daar — zooals wij hierna zullen zien — hij in 1803 de tegel- en plateelbakkerij in de Raamstraat er bij kocht. Laatstgenoemde fabriek is blijkbaar later opgeheven, doch sponsen, nog afkomstig uit het laatst van de 17e eeuw, toen Pytter Pytterse Grauda eigenaar was van die fabriek, vond ik tusschen de oude sponsen van het bedrijf van de familiën Feytama-Tjallingii.

Frans Tjallingii stierf in 1810, zijne weduwe in 1816; zij lieten het bedrijf na aan hun beide oudste zoons Sybrand Franzes Tjallingii en Tjalling Franzes Tjallingii,

¹⁾ De familienaam werd eerst Feytema, later Feytama geschreven.

die dit gezamenlijk voortzetten tot in 1821 bij den dood van laatstgenoemde. De weduwe van deze, Elisabeth Pieters Hannema, verkocht toen de door haar van haren man geërfde helft in de gleibakkerij aan haren zwager Sybrand Franzes Tjallingii, thans volgens den stijl van dien tijd genaamd: „Fabriqueur van tegels”. Deze liet bij zijn dood in 1857 de gleibakkerij na aan zijn zoon Dirk Tjallingii Szn., geboren uit zijn huwelijk met Rijkjen Fontein.

Na het overlijden van Dirk Tjallingii Szn. in 1890 is de fabriek overgegaan op zijne beide zoons Sybrand Tjallingii en Pieter Tjallingii, die deze hebben gedreven tot in het jaar 1910, toen ze is opgeheven en gesloopt.

2. De tegel- en plateelbakkerij buiten de Kerkpoort ten Zuiden van en nabij Harlingen.

Deze gleibakkerij komt reeds voor op Schotanus, Atlas van Friesland (1698) en is ook op de meeste kaarten uit later tijd overgenomen. ¹⁾

Ook van deze fabriek zijn nog oude bescheiden aanwezig, welke mij door de Directie van de Naamlooze Vennootschap J. van Hulst's Bouwstofindustrie, de tegenwoordige eigenares, welwillend ter inzage werden verstrekt. Hieronder is één, dat begint met de volgende inleiding: „Een Boekjen, waarin geschreven sijn, alle soorten van „Verwen, welke tot een Gleybakkerij nodig sijn te gebruyken „en de manier soo men deselve moet praepareeren. Hiernevens „gaat een onderwijs van de aarde te wassen, de steentjes be- „hoorlijk te drogen. Boogsteen te maken en meer andere din- „gen tot dit Handwerk nodig om te weeten. Anno 1712, 1 „Maart (geteekend :) P. Sijbeda, med. doctor en Tegelbakker”.

Uit het geschrift van dezen aesculaap, die tevens tegelbakker was, bleek, dat vóór hem, ten minste van 1672 af, zijn vader Theunis Clasen eigenaar was, terwijl na diens

¹⁾ Op de oudere kaarten komt deze fabriek aan de Oostzijde van de Bolswardervaart voor; later aan de Westzijde. Dit schijnt echter in verband te staan met een verlegging van dit vaarwater.

dood zijne moeder „saliger” de fabriek had gedreven.

Blijkbaar is Dr. Sijbeda eerst samen met zijne zusters eigenaar geweest, daar hij in 1740 de twee derde parten van deze heeft overgenomen.

In 1750 is de fabriek verhuurd aan Johannes Spannenburg, die ze vervolgens gekocht heeft. Deze liet er een geheel nieuw werk (oven) aanbouwen en later vinden wij dan ook steeds melding gemaakt van de dubbele gleibakkerij van den Oud-Hopman Joh. Spannenburg.¹⁾

Spannenburg wist het bedrijf tijdelijk tot hoogen bloei te brengen zoo zelfs, dat hem voor het bedrijf, dat in 1740 op 3953 gulden en 5 stuivers geschat werd, zelfs 16000 gulden werd geboden. Later daalde deze waarde weer tot 7000 gulden en bij den publieken verkoop van 1794 kon het geheele bedrijf nog maar 1750 gulden opbrengen.

Dit laatste kwart van de 18e eeuw was blijkbaar een zeer moeilijke tijd ook voor de Friesche plateelbakkerijen. Wij zien dan ook, dat Spannenburg genoodzaakt is geweest in die dagen telkens weer geld te leenen.²⁾

In 1789 veilt hij zijne gleibakkerij, doch de verkoop gaat niet door en Spannenburg doet het bedrijf aan zijnen schoonzoon Jacob Tjallingii over.

Deze adverteert dan ook in de Leeuwarder Courant van 16 May 1789: „*Alzoo de Gleybakkerij voormaals bij Johannes Spannenburg te Harlingen gedreven in 't vervolg gedreven staat te worden bij deszelfs schoonzoon, Jacob Tjallingii aldaar, en er buitendien een gelijke affaire te Harlingen bij den Koopman Frans Tjallingii gedreven word, zoo adverteert mitsdien de Koopman Jacob Tjallingii voorschreven, dat hij ter voorcoming van confusiën door de gelijkheid van naam veroorzaakt kunnende wor-*

¹ Vrij zeker heeft dit plaats gehad niet lang voor 1779, daar op een bord van Friesch aardewerk, in bezit van den heer F. Bodenheim te Amsterdam, de volgende inscriptie voorkomt: „Dit gebakken in het nieuwe werk Den 28 July 1779, Door mi gemaakt Jan : Eelkes”. (Zie afb. III.)

²) Hypotheekboek van Harlingen over de jaren 1783—1788.

„den, voortaan zijn firma zal tekenen Tjallingii Spannenburgz., verzoekende een ieder, die met hem te doen heeft onder de firma van Tjallingii Spannenburgz., aan hem te willen adresseeren, met belofte van prompte behandeling en verzoek van gunst en recommandatie”.

Ook Jacob Tjallingii kon het bedrijf niet opheffen zoodat dit zelfs tot stilstand kwam, waarna het in 1794 werd overgenomen door Jan L. van der Veen en zijn zwager Laas T. Spannenburg, die op 3 Sept. 1794 in de Leeuwarder Courant adverteerden: *„dat ieder weeder zal kunnen bediend worden van differente soorten van kommen, scho-tels en steentjes”.*

In 1815¹⁾ verkoopt Jan Lammerts van der Veen zijne dubbele glei- of plateelbakkerij aan *„Meile van der Plaats, boekhandelaar, en Abraham Frederiks de Ruiter, koopman en thans beide tegelbakkers”*, terwijl de laatste aan den eerste in 1818²⁾ zijn helft weer overdraagt.

Meile van der Plaats dreef deze fabriek tot omstreeks 1850 en verkocht ze toen aan Jan van Hulst, na wiens dood deze is overgegaan op zijne beide zoons Jan en Sijbren van Hulst. Deze fabriek is thans nog op de oude plaats in vol bedrijf en behoort aan de Naamlooze Vennootschap J. van Hulst's Bouwstofindustrie, waarin de vroegere firma J. van Hulst, (firmanten: Jan van Hulst Janzoon en Jan en H. H. van Hulst Sijbrenzoon) zich heeft opgelost en die buitendien thans ook nog pan- en steenfabrieken te Harlingen exploiteert.

3. De tegel- en plateelbakkerij in de Raamstraat binnen Harlingen.

Een derde plateel- en tegelbakkerij te Harlingen was gevestigd aan den Zuidkant van de Schritzen op den hoek van de Raamstraat. De eerste ons bekende eigenaren

¹⁾ Protocol van den Notaris Jacob Hanekuyk te Harlingen 14 November 1815 no. 222.

²⁾ Zelfde protocol 16 Juli 1818, no. 168.

van deze fabriek waren in 1670 de echtelieden Jan Aerts¹⁾ en Jeltie Jacobs, die in Juni 1681 aan de gebroeders Pytter Pytterse Grauda en Jan Folckerts Grauda, kooplieden te Harlingen, verkoopen: „*Seeckere heerlijcke gleybackerie cum annexis, staende en gelegen binnen dezer stede aan de Suydzijde van de Schritsen bij het Leertouwersbruggie, hebbende de Raamstraat te Westen, de gemeene straat en diept te Noorden, Mr. Jurjen Harmens huysinge beneffens Pytter Yges te Oosten en de huysinge aan 't houthuys staende te Suiden*. De fabriek was in bedrijf, want de kooper moest de losse goederen en gereedschappen van de gleybakkerij op tauxatie overnemen. De koopsom was „*twee duysent twee hondert goltguldens ellef stuyvers*”.²⁾

Pytter Pytterse Grauda, wiens naam wij voor het eerst in de Proclamatie-boeken aantreffen in Maart 1674³⁾, werd in Juni 1684 alleen eigenaar van de fabriek, doordat hij toen de helft van zijn broer⁴⁾, Jan Folckerts Grauda, aanruilde („aenwandelde”).

In 1697 was hij blijkbaar nog eigenaar van deze fabriek, daar iemand (waarschijnlijk een koopman in tegels enz.) uit Deventer op den 7en Mei van dat jaar aan zijn „*Goede Vrindt*” Pieter Grauda schreef, dat hij de gezonden steentjes, waaronder landschappen en herders en herderinnetjes, ontvangen had en dat hij gaarne nog tegemoet zag witte en gemarmerde dito, benevens een partijtje met kinderspelen. Deze brief bleef bewaard, doordat Grauda ze tot een spons gebruikte. In 1699 zien wij hem nog eens een huizinge koopen, gelegen naast zijn fabriek.⁵⁾

1) Procl.-boek van Harlingen 1670 - 1677 fol. 4, waar bij den verkoop van een huis in de Raamstraat als naastleger genoemd wordt: „*Jan Aartz gleybakkerie*”.

2) Procl.-boek van Harlingen 1677—1683 fol. 169.

3) Alsvoren 1670—1677 fol. 142.

4) Het kwam mij wel vreemd voor dat twee broeders verschillende tusschennamen hadden. In het Proclamatie-boek over de jaren 1683—1692 folio 45 bij de proclamatie van den wandelbrief worden zij echter broeders genoemd.

5) Alsvoren 1692 1699 fol. 395.

Ook in het receptenboek van de Feijttamas en Tjallingiis — die later deze fabriek overnamen — komen recepten van „wit” (tin-email) en van „quaart” (overglazuur) van Grauda voor, terwijl ook eenige seriën sponsen met zijn naam of zijn monogram geteekend in het archief van bedoeld bedrijf bewaard bleven.

Wie de opvolger van Grauda was, is ons niet bekend, doch in de 2e helft van de 18e eeuw werd deze fabriek gedreven door Jarig Geline, koopman en plateelbakker.

Reeds in 1770 was Jarig Geline als plateelbakker te Harlingen gevestigd, daar hij in dat jaar genoemd wordt samen met Johannes Spannenburg als tauxateur van gemaakte en ongemaakte goederen, behorende tot de gleybakkerij van de familie Tichelaar te Makkum.

Blijkbaar was ook deze Harlinger fabriek van behoorlijken omvang, want op 22 Juni 1783¹⁾ verkocht Geline ze voor 10.000 car. gulden, van 20 stuivers ieder, aan Hotze R. Binksma en vrouw. De koopers moesten bovendien op tauxatie overnemen de gebakken en ongebakken steen en schotels.

Binksma was, evenals de andere Friesche plateelbakkers, een man van qualiteit, in andere acten toch wordt hij Mede-raad in de Vroedschap²⁾ en Oud-Burgemeester³⁾ genoemd. Bij deze acten koopt hij andere panden te Harlingen. Van zijn werkzaamheid is mij echter weinig gebleken.

In 1803⁴⁾ werd *„de uitmuntende en welbeklante plateel- of gleybackerije, staande in de Raamstraat binnen Harlingen, zodanig door Albartus Binksma als huurder wordt gebruikt, te aanvaarden op 12 Mei 1803”* te koop aangeboden. De toenmalige huurder was een zoon van den eigenaar Hotse R. Binksma.

Blijkens een latere advertentie in datzelfde jaar⁵⁾ heeft

1) Procl.-boek van Harlingen van de jaren 1782—1785 fol. 61.

2) Alsvoren 1780—1782 fol. 254.

3) Alsvoren 1796—1801 fol. 32 en 76.

4) Leeuwarder Courant 1803—26 Januari no. 2385.

5) Alsvoren 7 Mei 1803 no. 2649.

dit bedrijf toen zijn zelfstandig bestaan verloren. „Also
„de plateel- of gleibakkerij van A. Binksma te Harlingen
„onlangs door den ondergeteekende bij publieke veilinge is
„gekocht, zet hij deze voort en beveelt hij zelf, reeds gleybakker
„zijnde, zich in de vooridurende gunst. Frans Tjallingii”.

Daarna was dit bedrijf dus met het hiervoor in de eerste plaats gemelde in één hand vereenigd.

4. De tegel- en plateelbakkerij aan den Trekweg ten oosten van en buiten Harlingen.

Deze fabriek is door Sicco Rienstra, procureur postulant bij den Hove van Friesland te Harlingen, in de 2e helft van de 18e eeuw opgericht.

Op 18 November 1764¹⁾ zien wij n.l., dat deze Rienstra aankoopt van Jacob Pieters Hibma „*zeker Pan- en Estrik-
„werk even buyten de Franeker-pijp en aan de Trekvaart
„op de hoek van de Sexbierumer-vaart*”.

Op de reeds aangehaalde Atlas van Schotanus, in 1698 dus, bevindt zich op deze zelfde plaats reeds een „Panwerk”.

Van deze gleibakkerij is mij niets anders bekend dan dat de eigenaar, die de fabriek stichtte, ze, in de blijkbaar voor dit bedrijf onvoordeelige laatste jaren van de 18e eeuw, weer trachtte van de hand te doen. In Februari 1787 adverteert²⁾ de Procureur S. Rienstra, dat hij zal verkoopen: „*Een voor weinige jaren nieuw gestigte en
„thans welbeklante gleybakkerij met een groot Pakhuis,
„Stalling, Wagenhuis, Houtschuur, Zandhokken, 2 woon-
„kamers, stukje Greidland en Aardwasscherij bij malkan-
„der even buiten Harlingen aan de Trekvaart op de hoek
„van de Sexbierumer-vaart*”.

De publieke verkoop blijkt niet te zijn doorgestaan, want twee jaar later vinden wij de volgende advertentie:³⁾
„S. Rienstra, gleybakker te Harlingen, voorgenomen heb-

¹⁾ Procl.-boek van Harlingen 1763—1767 bl. 83.

²⁾ Leeuwarder Courant van 24 Februari 1787 no. 1804.

³⁾ Alsvoren 21 Maart 1789 no. 1907.

„kende zig van de negotie te ontdoen praesenteert zijn „gemaakte steentjes en schotelgoed, beide in allerhande „soorten aan kooplieden, Ruilebuiters en andere te verko- „pen, merkelyk beneeden de ordinaire prijzen”.

Soortgelijke advertentie¹⁾ komt nog eenige malen in dit jaar voor. Blijkbaar is Rienstra er toen niet in geslaagd zijne fabriek te verkoopen, doch heeft hij nog tot 1803 zijn bedrijf voortgezet. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit bedrijf in 1803 eveneens is overgenomen door Frans Tjallingii

Uit een koopbrief van het jaar 1785 toch blijkt, dat de vier ons bekende gleibakkers te Harlingen n.l. Frans Tjallingii, Johannes Spannenburg, Hotze Binksma en Sicco Rienstra, samen en ieder voor een/vierde deel aankopen *„Zeekere na naam en faam twee en een half pondematen klaverland, geleegen onder den Dorpe Midlum”* en dat het de bedoeling van de koopers was om uit dat land klei te graven voor hunne fabrieken.

In 1786 gingen zij gezamenlijk een maatschap aan, waarbij zij een regeling maakten omtrent dit kleigraven. In 1794 treedt Johs. Spannenburg uit de maatschap en draagt zijne rechten aan Frans Tjallingii over en in December 1803 verkrijgt de laatste bij scheiding ook het deel van Rienstra.

Aangezien Frans Tjallingii in Mei 1803 ook de plateelbakkerij van Binksma had overgenomen, zooals wij hiervoor reeds zagen, werd hij zooals in de scheiding van December 1803 dan ook vermeld is, toen eigenaar van het geheele kleiland met de daarbij behorende praam en gereedschappen voor het kleidelfen.

5. Minder bekende bedrijven te Harlingen.

Andries Piers gehuwd met Trijntje Arjens, wiens naam wij voor het eerst vermeld vinden in Juni 1681,²⁾ wordt

¹⁾ Leeuwarder Courant 13 May 1789 no. 1670 en 23 May 1789 no. 1921.

²⁾ Procl.-boeken van Harlingen 1677—1683 fol. 167;

in 1686¹⁾ genoemd „Andries Piers, burger en Mr. gleybakker binnen Harlingen.” Hij kocht in dat jaar een huisinge op de Zoutsloot, waarvan hij zelf reeds — waarschijnlijk met zijne fabriek — naastleger was. Ook in 1692 wordt hij nog genoemd.²⁾

Zijn bedrijf is waarschijnlijk overgegaan op een zoon Pier Andries Glatzma, die in 1729 Mr. estrikkbakker was en zijn fabriek had bij de Zoutsloot. Niet onwaarschijnlijk had Glatzma of Gladzma zijn achternaam gekozen naar zijn bedrijf als bakker van verglaasd of glad goed.

In 1735 is Pier Andries Glatzma overleden en werd de fabriek door zijne kinderen verkocht. Een gedeelte hiervan werd gekocht door den eigenaar van de er naastgelegen fabriek sub 1 hiervoor genoemd en waarschijnlijk werd aldus het bedrijf van Glatzma met dat van de Feytemas vereenigd.

Verder troffen wij nog in de Proclamatie-boeken in Sept. 1671 Sybe Goslings,³⁾ Februari 1690, Rintje Joannes,⁴⁾ in Augs. 1695 en December 1702 Andries Jansen.⁵⁾ Allen worden slechtweg „galey-” of „gleybacker” genoemd zonder de toevoeging van Meester. Waar de desbetreffende aankopen van deze personen slechts kleine „Camers” in eenvoudige buurten betreffen, veronderstel ik, dat zij werklieden in een der genoemde of ongenoemde fabrieken geweest zijn.

In het laatst van de 17e en het begin van de 18 eeuw vond ik in de proclamatieboeken⁶⁾ ook nog vermeld: Cornelis Jansen van der Burg, Mr. gleibacker, ende Fokeltje Janz, echtelieden. Het is mij echter niet bekend welke fabriek hij dreef.

Ook wil ik hier nog even er op wijzen, dat in het receptenboek van Pieter Feytema ook voorkomt „Sloterdyks wit” en „Sloterdyks quaart”. Waar leden van deze Friesche

¹⁾ Proclamatie-boeken van Harlingen 1683—1692 fol. 155;

²⁾ id. fol. 403; ³⁾ 1670—1677 fol. 58; ⁴⁾ 1683—1692 fol. 310;

⁵⁾ 1692—1699 fol. 159 en 1699—1706 fol. 188; ⁶⁾ 1692—1699 fol. 84; 1699—1706 fol. 37 en 75.

familie als industrieelen in aanverwante vakken voorkomen in zeeplaatsen langs Frieslands Westkust o a te Makkum,¹⁾ is het niet onmogelijk, dat ook leden van deze familie gleibakkers geweest zijn, hetzij dan te Harlingen, hetzij te Makkum.

MAKKUM.

Deze fabrieksplaats heb ik in de tweede plaats genoemd, omdat, voor zoover ik heb kunnen vinden, het plateelbakkersbedrijf daar later is gevestigd dan in Harlingen.

De positie, die Makkum inneemt in het Friesche plateelbakkersbedrijf, is echter volstrekt geene van het tweede plan. Integendeel is hier niet alleen een van de grootste fabrieken gevestigd geweest, die steeds in handen van dezelfde familie tot op heden in vol bedrijf is gebleven, maar heeft deze fabriek bovendien steeds een bijzondere plaats ingenomen, doordat de fabrikanten zich hier, meer nog dan in de overige Friesche fabrieken, toelegden op het maken van verschillende vormen van majolica-aardewerk naast het algemeen bedrijf van het maken van tegels en eenvoudige schotels.

Hierdoor heeft dan ook speciaal Makkum eenige bekendheid gekregen buiten Friesland en is het gewoonte geworden om majolica, waarvan vermoed wordt dat het van Frieschen oorsprong is te betitelen als „Oud-Makkumsch”.

De fabriek, hiervoor bedoeld, is:

¹⁾ In de Leeuwarder Courant van 2 Februari 1793 adverteert S. van Slooterdijck te Makkum, dat hij fabriceert: Ovensteen, ronde en lange wijnflessen, alle soorten van andere en kelderflessen.

Waarschijnlijk was dit de eerste en toentertijd althans eenige fabriek van dien aard in Friesland, daar de Staten op 23 April 1768 octrooy verleenden aan een glasblazerij te Makkum (Register der Resolutien der Staten van Friesland van Chalmot I i. v. Glasblazerij.)

1. De Plateel- en tegelbakkerij van de familie Tichelaar.

Onder de oude bescheiden, mij door den tegenwoordigen leider van deze plateelbakkerij, den heer Jan P. Tichelaar Jr., ter hand gesteld, bevindt zich ook een handschrift in perkamenten omslag, dat door leden van deze familie is aangehouden. De oudste aantekeningen daarin zijn afkomstig van de echtelieden Jan Feddes en Tijdtkje Jacobs. Laatstgenoemde bleek in 1675 te zijn overleden, terwijl eerstgenoemde in 1689 te Jorwerd woonde, een dorpje, waar veehouderij het eenige bedrijf is en was.

Deze echtelieden hadden een zoon, Freerck Jans, die van 1675 tot 1683 verschillende quitanties aan zijn vader gaf ter zake van het door hem ontvangen moederlijk erfdeel, dat in het geheel de voor dien tijd belangrijke som van 5125 caroly gulden en 6 stuivers bedroeg. Sinds September 1675 voegt Freerk Jans aan zijn handteekening toe de aanduiding „tichelaar”, wat blijkbaar, oorspronkelijk althans, op zijn beroep ziet.

De Proclamatie-boeken geven ons de opheldering, waarom Freerk Jans in 1675 een deel van zijn moederlijk erfdeel noodig had en hij zich toen „tichelaar”, noemde.

Op 14 Maart 1676 n.l. vraagt hij bekendmaking van den aankoop van „*Seekere Calckwerck bestaende in vier Ovens met een laschhuys sampt leedige plaetse , staande en gelegen aen de Zuydcant van de Groote Zylroede te Maccum*”, door hem en zijne echtgenoot Jouwer Emes aangekocht van Liuwe Emes Calckbrander en Tryntje Yskes, echtelieden te Maccum.¹⁾

Blijkbaar heeft dus Freerk Jans zich in 1675 of 1676 te Makkum gevestigd, heeft hij een vrouw, die van daar herkomstig was, gehuwd en zal hij omstreeks dien tijd de gleibakkerij opgericht hebben. In November 1699 vinden wij voor het eerst hiervan melding gemaakt. Freerck Jans Tichelaar ende Jouwer Emes kochten toen „seeckere

¹⁾ Proclamatieboek van Wonseradeel 1675—1679 fol. 20.

ledige plaetse" aan de groote Zylroede, grenzend aan het „nieuw galeybackerij-huys." ¹⁾

De vorige eigenaar van de fabriek, de heer Piet Tichelaar, kwam op grond van het feit, dat de drie zolderverdiepingen van het huis van een van de firmanten direct als bergplaats voor tegels en schotels zijn ingericht en dit huis blijkens den gevelsteen is gebouwd in 1669, tot de conclusie, dat dit bedrijf reeds vóór 1669 moet zijn opgericht. Naar onze tegenwoordige kennis hiervan moeten wij dus aannemen, dat de stichting van deze fabriek omstreeks het jaar 1669 heeft plaats gehad. ²⁾

Freerck Jans Tichelaar overleed omstreeks 1706.

Uit een inventaris en scheiding „*verteekent tot Makkum 19 October 1716*" blijkt, dat ook Jouwer Ymes, de weduwe van Freerk Jans reeds vóór dien datum was overleden. De tot hunne nalatenschappen behorende „*geleibackers-gereedschappen sampt gemaakte en ongemaakte steentjes en al wat tot de geleibackerij behoort*" werden bij die scheiding toegedeeld aan hunnen zoon Yme Freerks Tichelaar.

Deze Yme Freerks Tichelaar moet een flink zakenman geweest zijn. De uit zijn tijd aanwezige Oven-boeken van de fabriek geven ons een overzicht van zijn bedrijf. Reeds in het jaar 1719 zien wij, dat door hem een 27 tal ovens werden afgestookt, waarin gezamenlijk ongeveer 260.000 tegels en 25000 stuks groot en klein schotelgoed gebakken werd. Gaandeweg stegen deze cijfers nog.

Ook in de proclamatie-boeken zien wij, dat onze koopman en gleibakker belangrijke zaken deed. Bijna jaar op jaar tusschen 1732 en 1766 komt hij als kooper van diverse vastigheden te en bij Makkum voor. Nu eens zijn het woningen, die naast zijne gleibakkerij gelegen zijn en die hij zeker voor uitbreiding van zijn bedrijf nodig

¹⁾ Procl.-boek van Wonseradeel 1695—1700 fol. 329.

²⁾ Ook Mr. Boeles had in het 79ste Verslag van het Friesch Genootschap bl. 38 op andere gronden reeds het vermoeden uitgesproken: „dat er in 1661 te Makkum nog geen plateelbakkerij bestond".

had, dan weer is het bouwland onder Pingjum, waaruit hij wellicht klei liet delven, of land bij Makkum benodigd voor zijn aardwasscherijen of als weide voor zijne paarden.

Andere aankopen werden blijkbaar gedaan voor geldbelegging, terwijl in Mei 1751 ¹⁾ door hem gekocht werd „*seekere deftige zaag-, sement- en pelmoolen*” even buyten Makkum. Blijkbaar beperkt hij zijn werkkraft dus niet alleen tot de gleibakkerij.

In 1770 schijnt de gleibakkerij van eigenaar veranderd te zijn, daar in dat jaar door de beide Harlinger plateelbakkers, Jarig Gelinde en Johannes Spannenburg, een tauxatie van alle losse goederen daarvan opgemaakt werd.

Het bedrijf ging echter van vader op zoon over en bleef in dezelfde familie.

In het begin van de 19e eeuw was Pieter Ymes Tichelaar eigenaar van de fabriek. Deze overleed in 1808 en werd opgevolgd door zijn zoon Jelmer Pieters Tichelaar, na wiens dood in 1828 de fabriek overging op diens zoon Pieter Jelmers Tichelaar, die tot 1857 eigenaar en drijver van de zaak was.

Naast de plateelbakkerij treffen wij telkens aanverwante nevenbedrijven aan, die door dezelfde of andere leden van deze familie werden gedreven, als — een estrik- en dakpanfabriek en een pottbakkerij. De laatste werd in het begin van de 19e eeuw gezamenlijk met de plateelbakkerij gedreven, doch werd in 1833 opgeheven. ²⁾

Na het overlijden van Pieter Jelmers Tichelaar ging de zaak over op zijne beide zoons Jelmer — en Jan Tichelaar, die haar gezamenlijk dreven onder de Firma Gebroeders Tichelaar, terwijl sedert 1 Januari 1900 de fabriek werd gedreven door Piet Tichelaar, na wiens overlijden in 1913 ze overging op zijne erven en bestuurd werd door

¹⁾ Procl.-boek van Wonseradeel 1751—1756 fol. 4.

²⁾ Ook werd op 12 Maart 1767 aan Jan Ymes Tichelaar en compagnie te Makkum octrooi voor 15 jaaren verleend op 't stichten van een of meer Papiermolens, met uitsluiting van alle anderen. (Register van Chalmot II bl. 554).

zijn zoon Jan P. Tichelaar Jr. Ook deze fabriek is nog in vol bedrijf en maakt naast tegels siervoorwerpen van allerlei aard, in navolging van Oud Hollandsche modellen of volgens speciale opgaven. Ze is nu opgenomen in de Naamlooze Vennootschap: „Tichelaar- en de Vries' Klei-warenfabrieken”, welke N. V. naast dit bedrijf ook nog een tweetal fabrieken van dakpannen exploiteert.

Het van deze plateelbakkerij nog aanwezige archief is zeer uitgebreid en bestaat uit:

a. een 12-tal **ovenboeken** van het jaar 1719 af, waarin is opgegeven de hoeveelheid steentjes en schotelgoed, waarmee ieder van de 30 à 40 ovens, die jaarlijks werden afgebakken, gevuld waren;

b. een boek over het **Tin-asbranden**, waarin de gebruikte hoeveelheid lood en tin voor ieder brandsel over de jaren 1809 tot 1843 is aangegeven;

c. een aantal **loonboeken** van 1794 af, waarin het loon en het wekelijksch afgeleverde werk van ieder der aan de fabriek werkzame schilders, draaiers, steenmakers en andere werklieden is opgeteekend;

d. diverse **inkoopboeken van materialen en verkoopboeken van gemaakte goederen** van het laatst van de 18e eeuw af waarin alle gebruikte materialen en de diverse afnemers zijn opgeteekend;

e. verschillende **Inventarissen** van de goederen van de gleibakkerij uit de jaren 1770, 1807, 1808, 1822 enz.

Deze boeken geven een volledig overzicht van het gehele bedrijf.

2. De tegel- en plateelbakkerij van de familie Kingma.

Deze fabriek is te Makkum gesticht door Hylke Jans Kingma, waarschijnlijk in de 2e helft van de 18e eeuw.

Deze Hylke Jans Kingma was olieslager, koopman en, als zoodanig, evenals ook de Tichelaars, reeder van kofschepen, die op de Oostzee voeren.

Hij overleed in 1782 en liet zijne plateelbakkerij na aan

zijne dochter Bottje Hylkes Kingma, gehuwd met Jan R. Haarsma. Laatstgemelde was er wijnkooper en distilleur bij en schijnt zich met de plateelbakkerij niet veel bemoeid te hebben. Hij was in 1811 reeds overleden, doch zijne weduwe zette het bedrijf voort.

Er is een „*Staat en Inventaris der steentjes bij de Glei-bakkerij van de Wed. Jan R. Haarsma, Juli 1823*” bewaard gebleven, waaruit de omvang van de fabriek kan worden afgeleid. Deze staat toch omschrijft ons diverse soorten tegels als 195.350 Goede-, 73.420 Entre-deuse-, 61.025 Wrakke- en 18.025 Fijne tegels; verder plateaux van 4, 6, 9, 12, 15, 16, 20 of 24 steentjes ieder, te weten 410 bloemstukken, 15 molens en 44 schepen. Het grootste gedeelte was blauw, het overige paars van kleur.

Alles te samen werd gewaardeerd op f 6912,,8 st.

In 1835 na het overlijden van de weduwe Haarsma zijn de goederen van deze fabriek verkocht ten overstaan van Notaris de Boer te Makkum en is de fabriek tot stilstand gekomen en later gesloopt ¹⁾

BOLSWARD.

In Bolsward is waarschijnlijk slechts één plateelbakkerij gevestigd geweest en wel aan den Zuidkant van het stadje buiten de Santster waterpoort tusschen de stadsgracht en de vaart naar Sneek. Uit deze fabriek is herkomstig het tegeltableau, dat zich thans bevindt in het Rijksmuseum. ²⁾

Hierop is afgebeeld een plateel- en tegelbakkerij in bedrijf in doorsnee gezien. In het midden bevindt zich de oven, ter weerszijden waarvan de paarden in den kleimolen rondloopen en allerlei werklui bezig zijn. Hier-

¹⁾ Een gedeelte van deze gegevens zijn mij welwillend verstrekt door den heer T. H. Kingma te Makkum, een achter-kleinzoon van den stichter van deze fabriek.

²⁾ Afgebeeld in „Oud-Aardewerk”, uitgegeven door het Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam in 1918, in Oude Kunst 2e jaargang Januari 1917, bl. 110 en ook bij dit artikel.

boven bevinden zich de zolders, waar het schotelgoed gedraaid en de steentjes gevormd worden en de aldus gevormde producten, naast den schoorsteen gezet, van de warmte daarvan reeds voor de bakking profiteeren.

Het onderschrift luidt als volgt:

„*De Stichters van dit werk*
 „*Zijn deese met haar vieren*
 „*Wiens waapens met haar naam*
 „*Doen deese muur versieren*”.

Anno 1737.

Joh. Tichelaar.

Jan Steensma.

Hero de Jager.

Wijbe Steensma.¹⁾

In 1793 zien wij uit een advertentie²⁾, dat deze fabriek te koop werd aangeboden. Ze wordt daar omschreven als: *Een gleybackerij aan de Sneeker-vaart te Bolsward met gereedschappen, zoo Molens, blokken en schijven*. Het gemaakte goed eventueel op tauxatie over te nemen. Ook deze verkoop was een gevolg van of werd althans gedrukt door de slechte uitkomsten van het bedrijf, daar er provisioneel slechts 1375 goudguldens op geboden werd.³⁾

Uit de proclamatie-boeken⁴⁾ blijkt, dat deze fabriek toen behoorde aan de Wed. Heere Frans Tichelaar, in leven Oud-Burgemeester van Bolsward, aan de Erven van den Oud-Burgemeester Jan Steensma en aan Rein van der Meulen eveneens Oud-Burgemeester, door welke eigenaren ze „*in Compagnie geëxerceerd en gedreven*” werd.

¹⁾ Deze stichters zijn ook terug te vinden in de archieven van Bolsward:

Johannes Tichelaar was in 1745 Regeerend Raadsman van Bolsward (Hypotheekboek 1739—1745 fol 207).

Jan Steensma komt voor op fol. 47 van het Weesboek van 1732—1748 als gehuwd met Imkjen Tichelaar, terwijl Hero de Jager in 1749 wordt betiteld als Burger Hopman en medevroedschap (Weesboek 1749—1751 fol. 1).

²⁾ Leeuwarder Courant 29 Mei 1793 no. 1881.

³⁾ Alsvoren 12 Juni 1793 no. 1883.

⁴⁾ Procl.-boek 1786—1800. Op den datum van 23 Sept. 1793.

De plateelbakkerij werd gekocht door W. Cnoop en Comp. te Amsterdam voor 1391 goudgulden van 28 stuivers.

Deze firma was vroeger te Bolsward gevestigd en had daar toen een fabriek van z.g.n. geboetseerde tuinbeelden, in terracotta en van loodglazuur aardewerk. ¹⁾

Waarschijnlijk zal de fabriek niet zoo lang meer bestaan hebben. Er is mij van eenige werkzaamheid althans niets meer gebleken. Een herinnering aan haar bestaan is in Bolsward nog blijven voortleven in het Gleybakkerssteegje, dat aldus naar vroegere bewoners genoemd zal zijn.

Bedrijf en Techniek.

Wij zijn uitstekend ingelicht over de plateel- en tegelbakkerijen, die in het laatste kwart. van de 17e en in de geheele 18e en 19e eeuw te Harlingen en te Makkum en in de 18e eeuw te Bolsward in werking waren, en kunnen deze bedrijven en de daar gevolgde techniek geheel reconstrueeren uit de oude bescheiden, afbeeldingen, sponzen, werkteekeningen, modellen en producten, die daarvan bewaard gebleven zijn.

De techniek van deze Friesche gleybakkerijen komt in hoofdzaak overeen met die van de Delftsche en andere Hollandsche fabrieken. Dit springt dadelijk reeds in het oog, als wij in de beschrijving, die Dr. Elisabeth Neurdenburg heeft gegeven van „De techniek van het oud Delftsch aardewerk”, door de schrijfster als voorbeeld van de inrichting van een zoodanige fabriek zien afgebeeld het tegeltableau in het Rijksmuseum, voorstellende een gezicht in doorsnee van de te Bolsward in 1737 opgerichte gleybakkerij. ²⁾ Bovendien vond ik in het archief van een

¹⁾ Leeuwarder courant 1769, no. 620.

²⁾ Oude Kunst Januari 1917, bl. 111—115 afb. 1 en Oud-Aardewerk, uitg. d. h. Nederl. Museum v. Gesch. en Kunst te Amsterdam 1917 bl. V—XVI.

van onze Friesche gleibakkerijen tusschen de werk- en receptenboekjes een exemplaar van het in 1794 verschenen werkje van den Delftschen plateelbakker Gerrit Paape, getiteld: „De Plateelbakker of Delftsch Aardewerkmaker” en komen in de aantekeningen, die door de Friesche gleibakkers zijn nagelaten, telkens aanhalingen en recepten voor, die bewijzen, dat zij bekend waren en hunne methoden vergeleken met die van bekende fabrieken te Delft, Rotterdam en Utrecht.¹⁾

Om dus niet in herhalingen te vervallen kan ik verwijzen naar wat daarover te vinden is in bedoeld boekje van Paape of in een van de beschrijvingen, die daaraan hun stof ontleend hebben.²⁾

Wij zullen dus de Friesche techniek vergelijkenderwijs bespreken en vooral de aandacht vestigen op de kenmerkende verschillen met de te Delft gevolgde.

De Friesche bedrijven waren voornamelijk tegelbakkerijen, waar als nevenprodukt speciaal ook schotelgoed en kommen werden gemaakt. Dit schotelgoed bestond uit schotels van diverse maten aan de voorzijde met wit tینگlazuur, aan de achterzijde met doorschijnend lood-glazuur, de z.g.n. „binnenverf” overtrokken. Hierdoor zagen deze schotels er van achteren grijs- of groenachtig uit. Ze werden gebakken samen met de tegels, zonder dat ze

¹⁾ Zoo troffen wij recepten aan van de Delftsche plateelbakkers: „Victor tot Delft”, blijkbaar Louwijs Fictoorsz. 1689—1713; de fabriek de Wildeman; Cornelis van der Burch 1711; Jan Theunis Dextra 1767; de Rotterdamsche: Jan Jansz Luffneu 1662—1686; Adriaan de Meijer 1687—1711; P. van Keulen; en Aalmis Verwijk en Zoon 1835: en de Utrechtsche: van Oord en Cost-verloren.

²⁾ Behalve de in noot 2 op de vorige bladzijde aangehaalde werkjes zijn korte overzichten van de techniek te vinden in den Catalogus van het Gemeentemuseum te 's Gravenhage 1917, door Mej. Ida C. E. Peelen bl. 1—8 en in den Catalogus van de in Mei en Juni 1918 in het Stedelijk Museum te Amsterdam gehouden tentoonstelling van oud aardewerk door den verzamelaar C. van Tijen.

door „kokers” (vuurvaste aarden omhulsels) voor het stof in den oven behoefden beschermd te worden en wel doordat ze in den oven werden geplaatst met de versierde kant naar onderen. Ze werden op elkaar gezet, door proenen of drie voetjes van elkaar gescheiden, terwijl een rauw of ongeglazuurd exemplaar de aldus geplaatste stapels van boven beschermde.

Deze ook in de oudere fabrieken van Noord-Nederlandsche majolica gevolgde techniek paste niet bij het fijnere Delftsche fabrikaat en geraakte daar dus op den achtergrond of geheel in onbruik, terwijl ze zich in de Friesche fabrieken tot laat in de 19e eeuw handhaafde.¹⁾

Deze schotels ziet men dan ook in massa op het tableau van de Bolswarder gleibakkerij. (Zie afb. I).

Naast deze tegels en dit schotelgoed werden ook nog sier- en gebruiksvoorwerpen van verschillend model vervaardigd, welke aan alle zijden met tinglazuur overtrokken, bij het bakken in den oven de bescherming van kokers noodig hadden.

In de inventarissen der Makkumer fabriek van de Tichelaars blijkt echter, dat dit laatste fabrikaat maar een zeer bescheiden plaatsje innam vergeleken bij de groote aantallen tegels en gewoon schotelgoed.

De in Friesland gebruikte grondstof voor tegels en schotels bestond gewoonlijk uit één deel Doorniksche aarde en twee deelen (soms echter ook één deel) Friesche, liefst geel-bakkende, klei. De Doorniksche aarde werd soms direct betrokken van Belgische kooplui uit Aalst of omstreken, soms ook van importeurs daarvan uit Amsterdam of Delft.

Deze aarde werd in den door een paard gedreven klei-

¹⁾ Oorspronkelijk meende men, dat het gebruiken van loodglazuur op den achterkant van deze schotels een zuinigheidsmaatregel was om het duurdere tinglazuur daar uit te sparen. Ik geloof echter, dat de in deze gegeven technische verklaring meer aannemelijk is.

molen gemalen (zie afb. I)¹⁾ en in groote platte bakken op de, bij iedere fabriek behorende, „aardwasscherij” met water gemengd en gezuiverd.

Ook de recepten voor het tinglazuur, „wit” genaamd, van het overglazuur, „kwaart of quaart” genaamd, dat de lichtende glans aan het glazuur verleende, en van de „binnenverf” — dit is de loodglazuur o.a. bestemd voor de achterzijde van het schotelgoed — hadden groote overeenkomst met die van de Hollandsche fabrieken.

Hetzelfde is het geval met het bereiden van het tinglazuur „het tinaschbranden” in een afzonderlijken oven; het bakken van de „masticot”, uit zand en zouda, in het vuur onder den achtersten boog van den oven en het bakken van de masticot, met tin-asch, zout en potasch samen, tot het wit.²⁾

In de boeken vinden wij vermeld, waar de verschillende ingredienten werden betrokken.

Het zand moest speciaal uit de duinen bij den Haag worden gehaald; toen de schipper eens zand van Terschelling meebracht, bleek dat niet te voldoen.

Voor zout werd aan Lissabon's-, St. Ubes- (Setubal) of Fransch zout de voorkeur gegeven, terwijl z.g.n. Allemattes zout werd afgekeurd; zouda betrokken uit Delfts-haven bleek minder te bevallen dan Schotsche en Alikantsche zouda, betrokken uit Delft.

De Saffer (cobalt) kwam uit Saxen en de bruin-steen (mangaan) kwam om de West, doch beide werden o. a. van Amsterdamsche importeurs betrokken.

De afzet van het product ging naar Noord-Holland en de overige per schip bereikbare plaatsen in Nederland,

¹⁾ Op 15 Mei 1635 werd door de Staten van Friesland aan Sikke Tjeerds octrooi verleend op zijn inventie om klei door een soort van rosmolen tot de estrik- en steenbakkerijen bekwaam te maken. Zie Register v. Chalmot dl. II bl. 539.

²⁾ Later werd het wit in den oven gebakken, toen bemerkt werd dat het dan witter glazuur gaf. De quaart werd steeds in den oven gebakken, oudtijds in schotels.

verder naar de Oostzee tot Petersburg toe en, van Harlingen uit, ook naar Amerika.

De lezing van de boeken van onze oude plateelbakkers geeft een goed inzicht in hun interessant bedrijf en van de handelsrelatiën uit hunne dagen.

Wat de oude tegelfabrikatie betreft, zijn wij zeer volkomen ingelicht door een lezing daarover indertijd gehouden door den heer P. J. Tichelaar, de vorige eigenaar van de Makkumer fabriek. Aan de hand daarvan kunnen wij de verschillende bewerkingen in de bij dit artikel afgebeelde fabriek (afb. I) goed nagaan.

Vóór dat de „*Vormer*” of „*steenmaker*” begint de tegel te vormen wordt de klei nog eens doorgekneet, welke bewerking „*walken*” heet. Op onze afbeelding wordt dit gedaan door den werkman links op den bovensten zolder. Naast hem staat de „*steenmaker*”, die de tegels in een ijzeren raampje vormt. Hij neemt daarvoor een stukje klei, drukt dit in den vorm en scheert het met een strijkstok vlak af. De nat gevormde tegels worden op smalle planken „*borden*” op rekken te drogen gelegd en als ze daar liggen nagezien „*bezocht*”, waarbij moet worden nagegaan of ze droog genoeg zijn om niet meer aan elkaar te kleven. De tegels worden, als ze voldoende gedroogd zijn, in stapeltjes van elf in een hoek van den zolder terzijde gezet.

Na eenige dagen worden deze tegels, die nog verre van vlak zijn, „*gerold*”, waartoe ze bij 8 of 10 tallen naast elkaar gelegd met een koperen rol van ruim 50 Kilo vlak worden gerold. Zoodra de werkman — dien wij dit werk op den bovensten zolder geheel in den rechterhoek zien doen — hiermee klaar is, worden ze met een mes afgesneden en weer „*in den hoek*” gezet. Dit afsnijden geschiedt doordat de werkman een vierkant plankje ter grootte van den tegel, gewoonlijk 13 cm², hierop legt en met een mes de overtollige randjes afsnijdt. Vroeger had dit plankje 4 spijkertjes in de hoeken om het afglijden te voorkomen,

later bleken 2 voldoende en nog later werden de spijkertjes geheel weggelaten. De hierdoor in den tegel gemaakte gaatjes op 4 of op 2 hoeken zijn dus mede een aanwijzing voor zijn ouderdom

De tegels worden nu bij stapels van 30 paren (met de gladde kanten op elkaar) om den ovenschoorsteen te drogen gezet.¹⁾ De stellingen op dezen bovensten zolder dienen voor droogrekken.

Zijn de tegels nu voldoende droog dan worden ze voor de eerste maal ongeglazuurd, dit heet „*rauw*”, in den oven gebakken.

De eens gebakken tegels worden daarna één voor één tegen elkaar aangetikt, „*uitgeklonken*” om de gescheurden uit te schiften. Dit werk, dat een eigenaardig geklikklak in de tegel-fabriek veroorzaakt, zien wij doen door den werkmán op den bovensten zolder rechts van den schoorsteen, terwijl de jongen vóór hem bezig is de stukken scherven op een hoop te scheppen.

De eens gebakken tegels worden vervolgens afgeborsteld („*afgeveegd*”) in water gedompeld „*gedoopt*” en kunnen daarna geglazuurd worden. Dit geschiedt door den „*geever*”, die de tegels in de eene hand nemend met zijn andere hand tweemaal achterelkaar een hoeveelheid tot een vloeistof aangemengd „*tinglazuur*” of „*wit*” tegen de voorzijde van den tegel aanwerpt.

Een jongen zet daarna de tegels in stapels van 25 stuks op stellingen („*opkappen*”) waarna ze door den „*spatser*” bewerkt worden, dit is van de overtollige glazuur langs de zijkanten ontlast („*gespatst*”). Zoodra de tegel gespatst is, wordt hij beschilderd.

De plateelschilders zien wij aan het werk in het vertrek beneden links. Sommigen van de hier gezeten werklui hebben een stapeltje tegeltjes naast zich staan, die zij

¹⁾ Mej. Neurdenburg zag deze stapels om den schoorsteen op de afb. van de Bolswarder fabriek ten onrechte voor „vuurvaste kokers” aan.

beschilderen; anderen hebben kommen ter hand genomen om die vaak met een eenvoudige teekening in breede lijnen op te vroolijken.

De meest typische werktuigen hierbij zijn: het „*profleerwiel*” een draaischijf voor het trekken van cirkels met het penseel en de „*Sponsen*”, doorgepriekte werkteekeningen, (Zie afb. I en IV) waarmee door een zakje met fijn houtskoolpoeder de teekening op tegel of schotel wordt doorgestoven om den schilder tot schablone te dienen voor zijn versiering.

De plateelschilder trekt met een zeer lang en dun uitlopend penseel („*trekker*”), de door de houtskool aangegeven omtrekken van de teekening op den tegel. Daarna worden de schaduwen en andere donkere partijen met een dik penseel aangebracht en de lichte partijen gemaakt en de tegel is beschilderd. Elke bewerking wordt door den schilder afzonderlijk gedaan bij partijtjes van 25 stuks achterelkaar.

Bij de schildpadtegels, van ouds ook gemarmerde tegels genaamd, werden, in tegenstelling met alle andere, de benodigde kleuren aangebracht reeds na de eerste bewerking, dit is na het vormen. De nog vrij zachte tegel werd daarvoor in een roodbakkende kleioplossing gedompeld. Op deze nog vloeibare oppervlakte werden met kwasten witte druppels uit een pot met pijpaarde en zwarte druppels uit een pot met zwarte aarde of paars, doorelkaar gesprankeld, welke met de kleioplossing („*patei*”) vervloeien. Overigens werden ze behandeld als de andere, echter met dit kardinale onderscheid, dat ze met geen ondoorzichtig tin-glazuur, maar met een doorschijnend loodglazuur („*quaart*”) werden overtrokken.

De beschildering geschiedt met kleuren bereid uit minerale stoffen en wel in hoofdzaak blauw uit Saffer (cobalt); paars uit bruinsteen (mangaan); geel uit antimonium; groen uit spelde-vijlsel (koper-oxyde) en rood uit ijzer-roest (ijzer-oxyde); daar plantaardige stoffen in den oven geheel verbranden en verdwijnen. Soms ook worden kleu-

ren gevormd door menging als groen, uit blauw en geel, en rood uit geel en paars.¹⁾

Vervolgens worden de tegels voor de tweede maal in den oven geplaatst, doch nu niet als de eerste maal vlak op elkaar op stapels, doch op den kant gezet met de geglaazuurde zijden nevens elkaar en gesteund door dunne rolletjes klei.

Op die manier werden een 10.000 (later in sommige fabrieken tot bijna 30.000) tegels samen met een partij ongebakken dito en de noodige schotels in den oven gebakken. Begonnen werd met matig „*cleijn vuur*” te stoken, allengs werd de hitte verhoogd om daarna weer gaandeweg verminderd te worden. In het geheel duurde dat $\pm$ 40 uur. Elk jaar werden op deze manier een 30 à 40-tal ovens vol afgestookt.

Op onze afbeelding zien wij den stoker vóór den oven het vuur onderhouden. Dit gebeurde met hout, dat te Makkum uit het nabij zijnde Gaasterland werd betrokken, doch te Harlingen gemakkelijk door import uit de Oostzee werd verkregen. Een drietal jongens zien wij den stoker helpen door hout aan te dragen, doch bovendien is er nog een jongen, die hem helpt en dien wij op de 1e verdieping vóór den oven zien staan.

Deze jongen controleert de werking van het vuur en roept den stoker beneden telkens zijn bevinding toe. De vlammen van het hout gaan door den met de tegels en schotelgoed gevulden oven en zijn voor den jongen boven zichtbaar. De stoker regelt zijn vuur naar de door zijn helper toegeroepen bevindingen, door de blokken hout daar te werpen, waar er het meest behoefte aan is.

Zoodra een regelmatige verdeeling van het vuur door den geheelen oven verkregen is, ziet de jongen de vlammen uit alle negen gaten boven den oven opstijgen en roept hij naar beneden „*victorie*”.

¹⁾ Doctor Sijbema noemde blauw, paars en geel de hoofdverwen en zegt van deze en van groen en rood: „kunnen gebakken in den oven, als hij niet te hard gestookt wordt”.

Het schotelgoed door de Friesche gleibakkers gemaakt moest in hoofdzaak dezelfde bewerkingen ondergaan. Op onze afbeelding zien wij ook de bewerking van dit product voor ons, voornamelijk op den middelsten zolder, gewoonlijk den „*schotelzolder*” geheeten. Rechts en links zitten werklui aan de draaischijf uit de door jongens aan-gebrachte bollen klei, schotels en kommen¹⁾ te draaien. Rechts op den middelsten zolder zien wij een werkman een plank vol schotels, juist door den „draai-er” afgeleverd, met een handigen zwaai, op een van de droogrekken plaatsen.

Zoowel op dien zolder als gelijkvloers staan de schotels en kommen bij groote menigte op de stellingen te drogen. Duidelijk herkent men de bekende diepe bakken en meer vlakke schotels van verschillende afmetingen.

Deze schotels werden overigens op gelijke wijze behandeld als de tegels en wel na de eerste droging „*rauw gebakken*”, „*uitgeschift*”, „*afgeveegd*”, „*gedoopt*”, „*gegeven*”, „*beschilderd*” en ten slotte „*voor de tweede maal gebakken*”.

Typische 18e eeuwse figuren in onze fabriek zijn nog de patroon op den middelsten zolder, die met zijn driekanten hoed op en de lange Gouwenaar in den mond den ovenjongen schijnt te controleeren en ten slotte de Friesche „*mijnheer*”, die, naar de gewoonte van dien tijd in slaaprok of ochtendjapon, beneden achter den stoker staat en met een rhetorisch gebaar blijkbaar er de aandacht op wil vestigen, dat hij is eigenaar en „*één van de stichters van dit werk*”.

Ook de vorm van den oven in de Bolswarder fabriek komt geheel overeen zoowel met die van de nog bestaande typen te Harlingen en te Makkum, als ook met de afbeeldingen, die Paape in 1794 gaf van de Delftsche ovens;

¹⁾ Bij het inelkaar zetten van het tegeltableau afb. I zijn blijkbaar aan de rechterzijde de beide onderste tegels van den eersten en tweeden zolder abusievelijk verwisseld. De jongen voor de werkbank op den bovensten zolder hoort dus op den middelsten zolder thuis.

terwijl ook het eikenhouten modelletje in de 18e eeuw gemaakt op $\frac{1}{20}$ van de ware grootte en door den heer P. Tjallingii aan het Friesch Museum geschonken, geheel denzelfden vorm vertoont.

Van de derde soort aardewerk, dat in de Friesche fabrieken gemaakt werd, „de huishoudelijke en sier-voorwerpen van diverse vormen aan alle kanten met tinglazuur overtrokken, ¹⁾ zien wij in de Bolswarder gleibakkerij geen voorbeelden.

Zeer waarschijnlijk werden deze voornamelijk in Makkum vervaardigd, ofschoon er toch ook voldoende bewijzen zijn, dat dergelijke voorwerpen in de Harlinger fabrieken vervaardigd werden.

Behalve op de draaibank is een gedeelte hiervan in vormen gemodelleerd. ²⁾ Technisch stond het op één lijn met het meer bekende „Delftsch aardewerk”.

De vervaardiging ervan moet dan ook in hoofdzaak op gelijke wijze hebben plaats gehad als in Delft. Speciaal zal het in den oven door vuurvaste kokers tegen het ovenstof en directe inwerking van de vlammen beschermd geweest zijn. Ook in onzen tijd geschiedt dit nog aldus te Makkum. In éénzelfden oven worden daar de tegels en de door kokers beschermde voorwerpen gebakken. In Delft rusten de in die kokers gebakken schotels en borden op drie ijzeren pennen, die van drie zijden in den koker gestoken waren. Geregeld ziet men dan ook de drie beschadigingen hiervan aan den onderkant van de Delftsche borden. De Friesche borden rustten blijkbaar op de voetranden en missen dan ook steeds bedoelde drie randbeschadigingen.

¹⁾ Een enkele keer missen borden, blijkbaar tot deze groep behorende, aan de achterzijde de tinglazuur. Deze borden zijn geelachtig en stroef van achter en blijkbaar aldaar niet geglaazuurd of met een zeer dun glazuurtje overtrokken.

²⁾ Dergelijke vormen worden vermeld in inventarissen van de fabriek van de familie Tichelaar te Makkum.

Geen dezer voorwerpen heeft natuurlijk de drie beschadigingen aan de voorzijde, welke afkomstig zijn van de proenen, welke beschadigingen één van de kenmerkende eigenschappen zijn van de tweede groep „het schotelgoed”.

Het product.

De majolica uit de Friesche fabrieken te Harlingen, Makkum en Bolsward uit het laatst van de 17e, de 18e en de 19e eeuw, als samenhangend geheel, is vrij juist afgescheiden en te onderkennen van de overige majolica uit dien tijd gemaakt in Holland en in omliggende landen.

Niet, dat de Friesche plateelbakkers hun product merkten, integendeel op vrijwel geen enkel oud Friesch stuk majolica is mij een fabrieksmerk of den naam van een maker bekend en eerst in de laatste jaren van de 19e eeuw zijn de Gebroeders Tichelaar als eigenaren van de fabriek te Makkum begonnen hunne siervoorwerpen te merken door twee T's kruislings door elkaar geplaatst.

Wel komen op vele sier- en gebruiksvoorwerpen zeer dikwijls Friesche namen voor, doch deze zijn blijkbaar nagenoeg uitsluitend afkomstig van personen, voor wie die stukken bestemd waren.¹⁾ Buitendien hadden onze Friesche plateelbakkers een bijzondere voorliefde om jaartallen te plaatsen op of onder hun werk.

Hieruit zijn nu wel aanwijzingen te putten voor de afkomst van bepaalde stukken, doch zekerheid geven in het algemeen deze kenmerken niet. Bepaalde hoedanigheden en eigenaardigheden van het door de Friesche gleibakkers gebruikte tinglazuur, van het Cobalt-blauw of van de andere kleuren, en van de stijl van ornament en versiering vormen echter zeer betrouwbare gegevens voor den kenner en liefhebber.

¹⁾ Een uitzondering hierop vormt een schotel van 1779, in bezit van den heer Bodenheim waarop vermeld staat dat hij door Jan Eelkes gemaakt is, waarschijnlijk een plateelschilder uit de gleibakkerij van Spannenburg te Harlingen.

Deze kenmerken kunnen thans zeer geschikt worden aangevuld door wat nog aan werkteekeningen, sponzen en andere gegevens uit de oude fabrieken over is, terwijl stukken, waarvan op andere gronden de herkomst uit bepaalde fabrieken te bewijzen is, hierbij zeer goed vergelijkingsmateriaal opleveren. Bij ons verder betoog hierover zullen wij ook weer de drie groepen aardewerk afzonderlijk behandelen. We moeten echter vooraf erop attent maken, dat niemand door het lezen van dit betoog alleen een voldoende onderscheidingsvermogen van het product zelf kan opdoen. Alleen door dit product zelf goed en vaak te bezien, door het te betasten en te vergelijken, verkrijgt men er de noodige kennis van.

Tegels.

De tegelproductie van de Friesche fabrieken is veel uitgebreider geweest en de afgeleverde qualiteiten hebben veel meer variaties opgeleverd, dan tot nog toe vermoed werd.

Onder de sponzen uit de fabriek van de familiën Feytama en Tjallingii komen nagenoeg alle soorten versieringen voor, die op tegels worden aangetroffen.

De meest kunstzinnige dateeren uit het laatst van de 17e eeuw en zijn afkomstig van den vroegeren eigenaar van de fabriek uit de Raamstraat te Harlingen, *Pytter Pytterse Grauda* — ze zijn gemerkt met zijn monogram P. G., en beelden 17e eeuwse krijgslieden en genrestukjes, en spelende engeltjes af.¹⁾ Hierbij sluiten zich

¹⁾ Een tweede herkenningsteeken waardoor de oudere sponzen van de nieuwere zijn te onderscheiden is het watermerk van het gebruikte z.g.n. Oud-Hollandsche papier. In het laatst van de 17e en begin van de 18e eeuw werd hier blijkbaar veelal papier gebruikt met als watermerk een *zotskap* met *het Wapen van Amsterdam geflankeerd door twee staande leeuwen* en een wapen, waarin de *Fransche lelie* voorkomt. Omstreeks het begin van het tweede kwart van de 18e eeuw kwam blijkbaar

aan sponzen van theedrinkende en converseerende gezelschappen en andere genrestukjes, die aan de kleederdracht (o. a. de hooge fontange-kapsels der dames) ook als laat 17e eeuwsch zijn te herkennen. (Zie afb. IV.)

Uit dezen zelfden tijd zijn ook de vele honderden voorstellingen ontleend aan de pandecten van het Corpus juris (zie afb. IV), waarop *Sibrand Feitema* in 1687 octrooi aanvraag. Uit de octrooi-aanvraag (Zie bijlage hierna) blijkt, dat deze 17e eeuwsche gleibakker op het ingenieuze idee was gekomen om zijn tegeltjes dienstbaar te maken aan de studie van het Recht. Een soort kaartregister op muurtegeltjes dus. Ik vrees, dat de tijd echter nog niet rijp was voor deze vernuftige uitvinding. Niettegenstaande Feytema toch beweerde reeds aan verscheidene prinselijke hoven hiervan geleverd te hebben, ging de zaak waarschijnlijk niet op, daar het grootste deel van deze sponzen òf zeer weinig òf in het geheel niet gebruikt is.

Ook in de 18e eeuw waren in deze Harlinger fabriek handige teekenaars aan het werk. Zoo zijn van *Dirk Danser* uit dien tijd afkomstig landschappen en bijbelsche voorstellingen (groote en kleine histories of stories), bloemen en z.g.n. pilaren. Blijkens de watermerken van het door hem gebruikte papier werkte hij waarschijnlijk in het begin van de 18e eeuw. Een tweede plateelschilder, die voor dit bedrijf werkte, was *Egbert* of *Eijbert Pieters*, van wie „Groote Historities met de schriftuurplaatsen en Curieuse landschappen in 't achtkant” bewaard gebleven zijn. Bij de laatste is aangeteekend, dat ze in 1730 door Eijbert Pieters nieuw gemaakt zijn.

Deze laatste toevoeging doet er aan denken, dat onze kunstenaar bij zijne teekeningen oudere modellen volgde. Blijkbaar kwam dit vaak voor; teekeningen, die aftrek vonden bij het publiek, werden telkens weer gecopieerd,

daarvoor in de plaats papier met een watermerk voorstellende *de Hollandsche maagd en de leeuw in een omheining met opschrift: Pro Patria.*

waarbij echter geregeld de oorspronkelijke teekening hoe langer hoe slapper nagevolgd werd.

Het zou de moeite loonen om eens na te gaan, waar de plateelschilders hunne voorbeelden vandaan kregen. Voor teekeningen van de 17e eeuwse Musketiers, Harkebusiers en Piekeniers dienden de gravures van Jacques de Gheyn en anderen, die de door Prins Maurits voorgescreven exercitiën voorstelden, tot voorbeeld. Voor de overal verspreide z.g.n. „kinderspelen” heeft o.a. blijkbaar een kinderprent uit de 17e eeuw tot voorbeeld gediend.¹⁾ Voor de bijbelsche voorstellingen lieten de plateelschilders zich blijkbaar leiden door hun geliefden dominé. Zoo trof ik op een omslag waarin oude sponzen geborgen waren een opgave van de teksten, naar aanleiding waarvan in Januari 1730 door eenige Harlinger predikanten gepreekt was.

Ook voor de teekeningen van de driemasters met hooge versierde achterstevens (spiegels) werden blijkbaar oude modellen gebruikt. Ofschoon een groot deel van de hiervan nog bewaarde tegeltjes uit de 18e eeuw dateeren, zijn de daarop afgebeelde scheepstypen vaak wel een eeuw ouder, zelfs komen onder deze enkelen voor, die nog een 16e eeuwsch type vertoonen.

Ook de zeer geestig geteekende genrestukjes van Pytter Grauda, uit het laatst van de 17e eeuw dus, stellen blijkens de kleederdrachten personen uit de eerste helft van die eeuw voor.

In het laatst van de 18e eeuw komt *Pieter Ruurds* als teekenaar van deze fabriek voor. Een ploeg kleine of basterde Histories van zijn hand is gedateerd 1788.

Naast de genoemde herders en herderinnetjes, kinderspelen, ambachten, krijgslieden, ruiters, 17e eeuwse driemasters en binnenscheepjes komen allerlei soorten ornament-tegels voor. Deze laatste hadden diverse vreemdsoortige namen als: Afrikaans- en Jerusalemsveeren, rozenster, roosjes met stelen, puntstarren, drietulp, sprinkeld

¹⁾ Deze kinderprent is afgebeeld in „Amsterdam in de 17e eeuw. Huiselijk en Maatschappelijk Leven”, bl. 49.

fruit, damborden, blauwe en paarse weesjes, beugel-tasschen, kievitseieren, winkelhaken, albasterde, landschap-pen in 't achtkant, anjeliertjes op de hoek, Rotterdamsche halfjes, Jachthalfjes, Bloemhalfjes en honderden andere.

Niet alleen uit de boeken van de Tichelaars zijn ons die namen bekend, maar ook van de sponsen uit Harlin-gen, waar dikwijls de naam op de spons geschreven ons doet kennen welke teekening met de vaak zonderlinge naam bedoeld is.

Naast enkele tegels, heele of halve („listjes”) kwamen ranken of pilaren („pylders”) van 12 of meer stuks voor, soms op gewone (13 cM.) breedte, soms anderhalf maal zoo breed, welke ter weerszijden van den achterwand van den schoorsteen werden geplaatst en allerlei tableaux als schepen, meest koffen, molens, bloemstukken uit 9, 12, 16 of 24 steentjes, en paarden, koeien, honden, katten, vogel-kooitjes enz. meest in 4 of 6 steentjes.

Een bijzondere soort tegels waren de zoogenaamde „schildpadtegels”. Deze hadden een donker (bruin of donker- bijna- zwartachtig paars) fond, waarop allerlei grillige lijnen en cirkels in zwart en wit aangebracht wa-ren. Zooals wij hiervoor zagen, ondergingen deze soort tegels een andere bewerking dan alle andere.

Uit de gegevens van de verschillende fabrieken blijkt, dat de meest courante soorten, zoowel in de eene, als in de andere fabriek gemaakt werden. Buitendien werden zoo nu en dan bijzondere stukken op bestelling gemaakt.

Zoo troffen wij onder de groote sponsen van tableaux uit Harlingen één met een stoet soldaten en burgers uit het laatst van de 18e eeuw, die door de poort van een omwalde stad naar buiten trokken. Boven de poort staat het wapen van Franeker, zoodat dit stuk dus wellicht ge-maakt is ter herinnering aan een parade of een ander heldenfeit van de Franeker schutterij.

Uit deze zelfde fabriek, die van de familiën Feytema en Tjallingii, zijn ook eenige tegeltableaux bewaard geble-ven en wel: Twee respectievelijk groot 66 en 50 tegels

met allegorische voorstellingen van de werelddeelen Azië en Europa, gedateerd 1759. Deze, in zacht paarse kleur naar Duitsche kopergravures gecopieërde tableaux, versierden vroeger de fabriek zelf.

Verder nog een voorstelling van een kofschip uit het laatst van de 18e eeuw in helder blauw uitgevoerd. De stijl en wijze van uitbeelding van de golven, van het schip zelf en van de lucht mogen misschien aanleiding geven om de hiermee overeenkomende typen speciaal aan deze Harlinger fabriek toe te schrijven.

Ook te Makkum werden deze groote tegeltableaux gemaakt. Ze werden opgedragen aan den besten plateelschilder van de fabriek en daardoor werden ons tevens de namen van dezen bewaard.

Uit de Ovenboeken van de fabriek van de familie Tichelaar teekenden wij aan: tusschen 1727 en 1731 een zekere „Eibert”,¹⁾ van wien o. a. vermeld worden „150 steentjes van Eiberts schilderi”; van 1765 tot 1788 komt als zoodanig geregeld voor „Gatse Sytses.” Zijn opvolger in de laatste jaren van de 18e eeuw was *Douwe Klazes*. Naast deze, die het betere werk maakten, worden telkens een vijftal andere plateelschilders voor het meer eenvoudige werk in de loonboeken dezer fabriek genoemd.

In 1797 zien wij den naam van „Adam Sijbel” voor het eerst vermeld en direct met een werkstuk, dat nog bewaard gebleven is. Respectievelijk op 25 Augustus, 3 en 13 September en 11 October van dat jaar werden n.l. in dezen oven gebakken 275, 273, 273 en 273 steentjes van Sijbel. Zonder eenigen twijfel zijn dit de tegelwanden geweest van de Workumer-kamer, die voor kort door het Friesch Museum zijn verworven.²⁾ De vier in paars uitgevoerde middenstukjes van deze wanden, voorstellende de 4 jaargetijden, waarschijnlijk naar Fransche gravures uit het laatst van de 18e eeuw, zijn omgeven door

¹⁾ Het is mogelijk dat deze dezelfde is als de in de fabriek van Feytama werkzame Eijbert Pieters.

²⁾ Zie 91ste Verslag van het Friesch Genootschap (1919—'20).

rankwerk en bloemvazen in blauw. De kwaliteit van de glazuur en het blauw van deze tegels is zoo mooi, dat vroeger algemeen werd geoordeeld, dat dit wel Delftsche tegels zouden zijn.

Een tweede stuk van Sijbel is de voorstelling van de droogmaking van de Hempenser meer (1787), nog aanwezig in de schouw van de oudste boerderij aldaar.

Na 1802 trof ik den naam van Sijbel niet meer aan.

Na 1815 komt Douwe Klazes, dien wij hiervoor noemden, niet meer voor; zijn plaats werd toen blijkbaar ingenomen door *Poppe Meinsma*, die omstreeks 1825 werd vervangen door *Hendrik Bastiaans*, later genoemd *Hendrik de Haan*.

Sedert omstreeks het laatst van de 18e of het begin van de 19e eeuw schijnt een familie van plateelschilders met den naam „ten Zweege” aan deze fabriek werkzaam geweest te zijn. Een van dezen n.l. *Jacobus ten Zweege* wordt tusschen 1818 en 1869 genoemd als de schilder van de fijne steen, terwijl een ander van dit geslacht met name *Willem ten Zweege* van 1850 af in de boeken van deze fabriek voorkomt en sedert 1869 de plaats inneemt van Jacobus. Hij heeft zijn handteekening geplaatst op een gekleurde tegelplaat hoog 36, breed 25 cM., waarop een bouquet tulpen, rozen en andere bloemen, in blauw, geel, groen en paars. Onder de tegeltableaux in de fabriek van de Tichelaars vond ik o. a. nog een hazenjacht, zeestukjes van 33 steenen of tegeltjes, grenadiers (21 steenen), fregatschepen (16 st.), koffen (12 st.), „de historie van de verloren Zoon” (72 st.), een historie stuk (20 st.), een veldslag (60 st.), een schoorsteenstuk (140 st.), 2 borstbeelden (8 st.), 4 stukjes de 4 jaargetijden (96 st.), keeshonden (4 st.), — in 1791 en volgende jaren — een pelmolen (25 st.), een timmerwerf (16 st.) enz. Sedert omstreeks 1850 komen ook geregeld bijbelsche tafereelen voor als de Kruisiging, het Avondmaal, de Opstanding en de Hemelvaart, respectievelijk van 9 en 12 steenen ieder.

Vele van deze muurvlakversieringen zijn bewaard ge-

bleven en zijn nog te zien in de muren waarvoor ze oorspronkelijk bestemd waren of zijn uitgebroken en in verzamelingen terecht gekomen.

Ook van de tegelbakkerij van de familie Kingma zijn tegeltableaux bewaard gebleven. Zoo zijn o. a. de wanden van een kamer in de Doopsgezinde Pastorie aldaar met tegels uit deze fabriek bezet. Aan deze plateelbakkerij was volgens overlevering een Franschman als plateelschilder verbonden.

Dat ook in de fabriek te Bolsward groote tableaux gemaakt werden, blijkt uit het hierbij afgebeelde van 154 stuks. Het is in hard blauw uitgevoerd en is ontegenzeggelijk van minder fraaie kwaliteit dan de beschreven stukken van Sijbel.

Schotels.

Het product, dat door de gleibakkers als „schotels” of „schuttels” en „schuttelgoed” werd aangeduid, werd tegelijk met de steentjes in den open oven gebakken.

Als gevolg hiervan is, zooals wij zagen, de achterzijde steeds onversierd en overtrokken met een min of meer doorzichtig grauw of grijs-groenachtig er uitzien de loodglazuur en de voorzijde gekenmerkt door drie beschadigingen in een gelijkzijdige driehoek in het midden van den schotel, welke afkomstig zijn van de driehoekjes of proenen, waarop de schotels bij het bakken in den oven rustten. Gelijksoortige drie plaatsen op den voetrand van de schotels zijn dikwijls ook nog te herkennen. Ook de vorm van de schotels, die steeds min of meer komvormig hol of diep is, staat met de wijze van bakken in verband, omdat de schotels elkaar juist daardoor van binnen beschermden.

Aan alle Friesche fabrieken werden ze vervaardigd. Even als dit in Delft ook het geval was (zie Paape) werden deze schotels in verschillende soorten verdeeld naar de grootte en werd bij de bewerking ervan een zekere hoeveelheid schotels een „kap” genoemd.

Zoo vond ik o. a. vermeld, dat een kap is: 6 grootste

groote schotels of 12 groote dito, of 18 middele dito of 18 pankoekjes of 18 buttertjes. Zoo nu en dan komen er ook andere benamingen van voor als: „Groote Salaad-schotels” waarvan maar 4 en „Kleintjes” waarvan 36 in één kap gingen. Als maten vond ik o. a. opgegeven voor groote schotels $37\frac{1}{2}$ cM, voor middele 33, voor pankoeks 29, voor kleintjes 24 en voor kleine kleintjes $22\frac{1}{2}$ cM.

Zeer waarschijnlijk zijn deze schotels gedurende een paar eeuwen vrijwel van gelijke afmeting en vorm gemaakt. De oudst gedateerde in mijn bezit draagt het jaartal 1725 (Afb. IV no. 35), de jongste 1843 (Afb. IV no. 46). Blijkbaar werden ze nog tot in het laatste kwart van de 19e eeuw gemaakt.¹⁾ Ze konden toen blijkbaar de concurrentie met het aarde-werk uit de fabrieken van Regout te Maastricht niet langer volhouden.

Het overgroote deel was gewoon gebruiksgoed, dat bij het middagmaal dienst deed.

Ze waren van binnen meest versierd met een eenvoudig landschap, een ornament, een wapen en vooral in de 19e eeuw met spreuken van godsdienstige of zedekundige strekking. Soms is de volkshumor aan het woord en treffen wij spreuken aan als: „Een vrouw en een glas zijn altijd in gevaar” en „Al is U moeder goed en schoon, Gij spant noch boven haar de kroon”. (Afb. IV no. 47).²⁾

Soms ook zijn deze schotels van binnen meer uitvoerig versierd, zooals een 18e eeuwsch exemplaar met: een landschap, waarin een boer en een boerin samen op een paard gezeten, in de collectie van het Friesch Museum en een andere met een driemaster, gedateerd 1843. (Zie afb. IV no. 36 en 46).

Meestentijds waren ze alleen in blauw versierd, dikwijls echter ook in blauw en paars, of alleen in laatstgenoemde kleur.

¹⁾ Uit inventarissen en loonboeken van de Makkumer fabriek blijkt, dat de fabricage er van in 1876 gestaakt is.

²⁾ Zie afbeeldingen van dergelijke schotels in Oude Kunst 5e jaarg. October 1919 afb. 2—5.

Wij hebben hier te doen met een groep van aardewerk, dat blijkbaar de directe voortzetting is van de z.g.n. Noord-Nederlandsche majolica en dat allerlei punten van overeenkomst daarmede heeft, zoowel wat de techniek van het bakken betreft, alsook wat de daaruit voortvloeiende hiervoor besproken kenmerken aangaat.

Evenmin als ons dit tot nog toe mogelijk is voor de Noord-Nederlandsche majolica, kunnen wij dit 18e en 19e eeuwsche schotelgoed voldoende onderscheiden en naar de herkomst uit de verschillende fabrieksplaatsen onderverdeelen.

Wij moeten ook hier dus spreken van een West-Europeesche groep majolica, waarvan wellicht een deel gemaakt is in Engeland, een deel in de Rijn-provincie en in ons Limburg, een deel in Rotterdam, Delft, Utrecht en misschien andere Hollandsche plaatsen, doch zeer zeker een zeer groot deel uit de Friesche fabrieken afkomstig is.¹⁾

De bewijzen van deze groote productie zijn te vinden in de archieven van de Friesche fabrieken, waar voortdurend van dit schotelgoed sprake is. Zoo teekende ik, als voorbeeld van deze groote productie uit de Ovenboeken van de fabriek van de familie Tichelaar, de productie over eenige jaren aan en vond de volgende cijfers:

Alleen in deze fabriek werden afgestookt in het jaar 1719: 27 ovens, waarin 249.170 tegels en 2184 dozijn of 26.208 stuks schotelgoed van verschillende afmetingen; in 1762: 33 ovens, waarin 340.854 tegels en 32.980 schotels; in 1776: 35 ovens, waarin 417.980 tegels en 36.402 schotels;

¹⁾ Zie Verslag van het Friesch Genootschap over 1918—1919 bl. 59—62 en de aldaar aangehaalde litteratuur t. w. E. A. Downman, *Blue dash chargers and other early English tin-enamel circular dishes*; artikelen van August Stoehr in de *Cicerone* en van Dr. Willemse in *Oude Kunst*, waarbij ook nog te voegen is een artikel van laatstgenoemde in de *October-aflev.* 1919 van dit tijdschrift en de hiervoor aangehaalde *Catalogus* van de tentoonstelling in Mei 1918 georganiseerd te Amsterdam door de heeren Bodenheimer en van Tijen.

in 1794: 39 ovens, waarin 218.287 tegels en 44.159 schotels; in 1803: 44 ovens, waarin 457.422 tegels en 39.234 schotels; in 1820: 39 ovens, waarin 365.310 tegels en 52.688 schotels.

Ook in de Bolswarder fabriek, uit 1737 (zie afb. I) staan vele van deze schotels op de rekken te drogen.

Verscheidene van deze schotels wist ik in Friesland te verwerven; vele hiervan hebben de typische kenmerken in glazuur en blauw van het Friesche gleibakkersgoed in het algemeen of geven door opschriften of namen de bewijzen van hunne Friesche afkomst.

Ook schervenvondsten van dergelijk vaatwerk bij Leeuwarden in land aan het vaarwater de Greuns in 1917 en elders in Friesland leverden bewijsmateriaal. (Zie afb. IV). Ik gaf daarvan in het verslag van het Friesch Genootschap 1918—1919 bl. 59 en 60 reeds de volgende omschrijving: „Deze scherven zijn meest afkomstig van meer of minder diepe schotels van verschillende grootte, alle met een naar verhouding van den schotel, kleine onderkant, waarop de schotel rust, welke onderkant gevormd wordt door een breeden platten voetrand.

Het meerendeel van deze schotels is versierd met een flets-blauwe teekening, doch er komen ook verscheidene voor met mangaan-paarse versiering, terwijl een derde groep polychroom is.

De kleuren van deze laatste groep zijn geel, paars, flets-blauw en matgroen. De beide eerstgenoemde kleuren spelen daarbij de hoofdrol en geven een uitgesproken karakter aan deze groep.

De midden-versiering van deze schotels wordt dikwijls gevormd door een in grove lijnen gepenseeld landschap of door een figuur, een ruiter, een dier (koe, hond, vogel enz.) geflankeerd door een paar zeer typische, als met een spons bewerkte boomen, die min of meer doen denken aan die uit onze vroegere Neurenberger speelgoeddozen. Wij hebben hier blijkbaar te doen met de laat-17e en 18e eeuwse voortzetting van de oude Noord-Nederlandsche

majolica. De sprekende karaktervolle kleuren hebben plaats moeten maken voor zachtere, in minder gedurfde combinaties. De krachtige ornamentale versieringen, die zich zoo goed bij het versierde aardewerk aansloten, zijn vervangen door schilderijtjes, die, een groot deel van den schotel bestrijkende door enkele vrij armoedige randjes zijn omgeven.

De krachtige kunst van omstreeks 1600 — een noorde-lijke nabloei van Italiaansche renaissance-ornamentiek — is overgegaan in de boersche vormen van een volkskunst, die zeer zeker, als primitief aandoende kunstuiting, op onzen tijd een groote charme uitoefent, doch die als volkskunst voorbestemd was in locale banen te blijven en uit te sterven.” ¹⁾

Gleibakkers Kleingoed.

Onder deze benaming komt in verschillende inventarissen en in de loonboeken van de fabriek van de familie Tichelaar uit het laatste derde deel van de 18e en uit het begin van de 19e eeuw een derde groep majolica-aardewerk voor, bestaande uit sier- en gebruiksvoorwerpen. Deze groep komt technisch in alle opzichten overeen met het bekende Delftsch aardewerk en Dr. Willemse ²⁾ heeft dan ook niet oneigenaardig deze groep in navolging van de Engelsche nabootsing van ons Delftsch aardewerk als Friesch „Delft-ware” aangeduid.

Zooals ik zeide, komt dit aardewerk technisch geheel met het Delftsche overeen. Aan alle kanten overtrokken met tin-glazuur moet het in vuurvaste kokers in den oven gebakken zijn. De beschildering is meestal in blauw soms

¹⁾ Bij volgende opgravingen ter zelfder plaatse zijn o.a. nog scherven voor den dag gekomen met een vrouwenfiguur soortgelijk aan die afgebeeld in den catalogus van de Amsterdamsche tentoonstelling 1918 no. 34 eigen aan Dr. van Tijen en met een wapenschild, soortgelijk aan dat op een schotel in mijn bezit en gedateerd 1725. (Zie afb. IV no. 43 en 40 vergeleken met 35).

²⁾ Oude Kunst afl. October 1919 bl. 15.

ook in het bekende palet geel, matgroen, paars en blauw uitgevoerd. Het is speciaal te herkennen aan de eigenschappen van de glazuur, de kleuren van de versiering en de stijl van het ornament.¹⁾ De glazuur is bij het grootste deel hiervan meest iets grauwer, minder roomig wit dan die van het Delftsch. Dikwijls is deze glazuur zeer dik opgebracht en geeft dan een eigenaardig, meer ondoorzichtig oppervlak aan het goed en ziet dit er niet zoo diep glanzend uit als wij van de betere soort Delftsch gewoon zijn. De glazuur is minder één geheel geworden met het gebakken voorwerp zelf en heeft meer het voorkomen van een verf, die er opgestreken is.

De glazuur heeft — wellicht in verband met dit meer dik opbrengen ervan — een groote neiging om haarscheuren (craquelures) in min of meer groote onregelmatige vakken te vormen, soms alleen aan de binnenzijde van het vaatwerk, waar de glazuur dikker is samengevloeid, doch dikwijls ook over het geheele voorwerp heen. Aan de achterzijde van de schotels zijn vaak dik opliggende druppels en strepen van dit glazuur zichtbaar.

De kleur van het blauw is afwijkend van de in Delft gebruikte kleur.

Bij de oudst gedateerde stukken was dit dikwijls zeer zacht en fraai, ofschoon het ook dan nog een neiging tot schiften had, als het in grootere vakken was aangebracht.

Op vele ongedateerde stukken trof ik een veel donkerder en harder blauw, dat dan dikwijls zeer dik opliggend aangebracht was. Naast zeer gewone stukken kwamen hierbij ook fraaie exemplaren voor.

Ten slotte was er een zeer helder schreeuwend blauwe kleur in gebruik, die door Dr. Willemse in zijn aangehaald artikel als „de Ultramarijn groep” wordt aangeduid.

Deze blauwe kleur komt speciaal voor op 19e eeuwsch

¹⁾ De aarde van deze meeste voorwerpen en ook die van de dunne en jongere tegels komt zeer veel overeen met de Delftsche en is meest helder zacht geel. Het schotelgoed en de oude dikere tegels hebben vaak een meer rossig-grauwe scherf.

werk. Er is dan vaak een paarse omlijning („trek”) omheen getrokken. Ook op het schotelgoed komt deze ultramarijn blauwe kleur voor.

Het paars, dat op de tegels en het schotelgoed een groote rol speelde, dikwijls als eenige versiering soms ook in samenwerking met blauw, komt op het kleingoed weinig voor. Ook de polychroom versierde exemplaren in deze groep zijn vrij zeldzaam. Een vischschotel, gedateerd 1829, en een tegelplaquette met bloemversiering, geteekend: Willem ten Zweege, hebben het bekende palet, geel, matgroen, paars en blauw.¹⁾ Ook een paar tegeltableaux in deze kleuren versierd, meen ik voor Friesch werk te mogen houden.

Een van de beste herkenningsteekens is de stijl van de versiering. Als zoodanig beschouw ik de randen van sommige borden, die geheel gelijk zijn aan die, welke worden aangetroffen op rand-tegeltjes uit Friesche fabrieken. Verder een typische bloemversiering, welke niet gemakkelijk te omschrijven is, doch die op de afbeeldingen wel onderscheiden kan worden. Deze bloemen zijn dikwijls in guirlandes of „festonnen” aangebracht, die ook veel overeenkomst vertoonen met op tegeltableaux geschilderde bloemstukken. Ook de versieringen van landschappen, bijbelsche voorstellingen, genrestukjes en dergelijke, welke op stukken uit deze groep voorkomen, doen duidelijk zien, dat dezelfde plateelschilders, die deze stukken versierden ook de tegels beschilderden.

Al deze versieringen hebben ook bepaalde trekken gemeen met de geschilderde houten meubelen, die in vele

¹⁾ Het opbrengen van kleuren in een afzonderlijke „moffeloven nadat de stukken reeds geglazuurd en in het groote vuur gebakken waren kwam, voor zoover ik heb kunnen nagaan, in Friesland niet voor. Uit het receptenboekje van Dr. Sijbeda bleek mij echter dat soms, om aan dat bezwaar tegemoet te komen, geheel afgebakken schotels met olieverf werden beschilderd. Een voorbeeld hiervan is de schotel afb. IV no. 45 waar de blauwe teekening met roode en groene verf is beschilderd.

plaatsen langs de Zuiderzee-kust — als Hindeloopen, Workum, Makkum, Ameland en de Zaanstreek — in zwang waren. De teekening van personen is dikwijls wat onbeholpen en houterig; de stijl van versiering is min of meer traditioneel.¹⁾ De stijlen, die, uit Frankrijk overgewaaid, ook de versiering van onze 18e eeuwse interieurs beheerschten, werden hier vaak toegepast jaren, nadat ze allang weer „uit de mode” waren. Zoo zien wij Lodewijk XIV ornament op aardewerk, dat niet ouder kan zijn dan 1750; Lodewijk XV ornament bijvoorbeeld op een alphabet-bordje gedateerd 1806; en Lodewijk XVI ornament toegepast op tegeltjes, die zeker tot midden in de 19e eeuw vervaardigd werden.

In tegenstelling met Delft heeft het Chineesch en Japansch porcelein geen merkbaren invloed uitgeoefend op de versiering van de Friesche majolica.

Het is interessant om hierbij na te gaan in hoever of buitenlandsch aardewerk invloed uitoefende ook op het laat 17e en 18e eeuwse werk van de Friesche gleibakkers. Het is bekend dat naast het Delftsche aardewerk ook sedert het midden van de 18e eeuw veel Engelsch aardewerk in Friesland geïmporteerd werd.²⁾ Het is mij echter niet gebleken dat dit aardewerk, dat in de tweede helft van de 18e en het begin van de 19e eeuw gaandeweg

¹⁾ De heer Bodenheim maakte mij b.v. attent op een typische wijze van het uitbeelden van de wolken, die als stapelwolken in traditioneele cirkelvormen geschilderd zijn. Ook de door de plateelschilders afgebeelde huisjes leken vaak weinig op wat zij in hunne omgeving zagen, maar hebben een zelfde door overlevering geijkte karakteristiek.

²⁾ Leeuwarder Courant 1753 no. 46: „Jacob Jonas in de Bontepape-steeg te Leeuwarden biedt te koop allerhande soorten Nieuw-modes Engels porcelein, en kunnen winkels zo goedkoop bij hem inkoopen, als 't goed van Amsterdam halen”. In 1754 in no. 80 adverteert hij, dat hij „wederom goed uit Engeland heeft ontvangen”.

het Delftsch aardewerk van de markt verdreef, een noemenswaardigen invloed heeft uitgeoefend op het Friesche goed. Evenmin is mij dit gebleken van het in Duitsche fabrieken (Frankfort, Hamburg, enz.) in navolging van Delft gemaakte product, al was dat, evenals het vorige, dan ook vrij ruim in Friesland verspreid, blijkens daarvan door mij hier opgepikte exemplaren. tenzij men in de met wapenschilden versierde schotel een navolging wil zien van Hamburgsche majolica uit het begin van de 17e eeuw ¹⁾ (Afb. IV 35 en 40).

Ik vermoed echter, dat er nog een geheel andere groep buitenlandsch aardewerk is, die wél een dergelijke invloed heeft uitgeoefend, hetzij direct, hetzij indirect.

Ik bedoel de groep laat-Italiaansche 17e eeuwse majolica, waartoe behoort de groote vlakke schotel met een steigerend paard, door het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam in 1918 in den antiekhandel aldaar verworven. Dit exemplaar — dat, naar mij verteld is, van de Friesche familie Hingst afkomstig zou zijn — is een voorbeeld van een groep majolica, die zeer zeker invloed op tegel- en ander Hollandsch aardewerk heeft uitgeoefend, zooals ook de heer Ferrand Hudig ²⁾ reeds aanwees. Wij denken hierbij dan in de eerste plaats aan de groep roomkleurige plooischotels en dergelijk aardewerk, door Riesebieter voor het eerst als een groep „Frühes Delft” beschreven in de Leipziger Cicerone ³⁾.

Een verdere navolging hiervan zou dan echter ook zijn de reeds door mij aangewezen groep polychroom aardewerk, waaronder zeer zeker een belangrijk deel van Friesche heikomst moet zijn en dat is beschilderd in het zelfde palet als van het voorschreven Italiaansch aardewerk n.l. geel, matgroen, paars en blauw en waarvan zoowel tegels, schotelgoed als klein goed zijn aan te wijzen.

Dat wij hier aan een navolging van bedoeld Italiaansch

¹⁾ Cicerone Jahrg. IV 1912, fol. 341—345, vgl. afb. aldaar.

²⁾ Bulletin Oudh.k.Bond Maart 1919, bl. 30 afb. 4.

³⁾ Cicerone Jahrg. 1917, bl. 341—348.

aardewerk te denken hebben, blijkt voornamelijk uit de gebruikte kleuren. Blijkbaar heeft deze in Italië in het laatst van de 16e, in de 17e eeuw en wellicht ook later nog vervaardigde majolica zich eerst verspreid in de landen van Midden-Europa, (Zwitserland, Tirol, Opper- en Neder-Oostenrijk, Moravië, Bohemen, Silezië) waar boerenmajolica van een gelijk palet in het laatst van de 17e en in de 18e eeuw gemaakt is ¹⁾, en is ze misschien ook via die streken voornamelijk in de 18e eeuw naar hier gekomen.

Een uitlating van den Duitschen reiziger von Uffenbach zou mij zulks althans doen vermoeden. Deze maakte in 1710 een reis door midden-Europa en bezocht ook Nederland. Van deze reis is in 1753/4 te Frankfort en Leipzig een beschrijving uitgegeven, getiteld: *Herrn Zacharias Conrad von Uffenbach merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engeland.* ²⁾ Bij zijn bezoek aan Hindeloopen, waar hij afgestapt was in een herberg, die als uithangbord een schip had, schreef hij: „Nadat wij om 11 uur gegeten hadden, kocht ik van de waardin iets dergelijk Italiaansch, sierlijk met allerlei kleuren beschilderd porcelein, als wij vroeger te Salzdahlen gezien hadden. Zij noemden het Ravennisch goed en men maakt het nog dagelijks veel in Italië”.

¹⁾ Afbeeldingen hiervan o. a. in Peasant Art in Austria & Hungary. The Studio special number Autumn 1911 en in deel XXVII van de Topographie d. Hist. u. Kunst-Denkmäler im Königr. Böhmen II, Raudnitzer Schloss bl. 265—284. Op afb. 160 is hier een schotel afgebeeld met de wapens van 2 echtgenooten uit het laatst van de 16e eeuw, omgeven door twee randen, identiek aan die op den schotel te Amsterdam. In de catalogus is er bij aangeteekend: „Eine wahrscheinlich in Böhmen von italienischen Meistern in der 2. Hälfte des 16 Jahrhunderts durchgeführte Arbeit.”

²⁾ Mr. J. Dirks heeft in de Vrije Fries 1853 dl. VI, 4e stuk een vertaling gegeven van dit werk voor zoover Friesland betreft. Zie speciaal bl. 370/1 aldaar, waaraan de aanhalingen in den text zijn ontleend.

Bij een vroeger bezoek aan Salzdahlen had von Uffenbach hiervan reeds gezegd: „*Ook is er een ongeloofelijke menigte Italiaansch aardewerk, met allerlei histories en figuren, in verschillende kleuren, alsmede zeer keurig geschilderde en geglasuurde schotels en ander groot en klein vaatwerk. Er waren bijna 600 stuks. In de porcelein-kamer van den Koning van Pruissen zag ik dergelijk, maar bij lange na zooveel niet*”.

Het is voor mij een open vraag of deze Duitscher in Hindeloopen Friesche majolica voor Italiaansch werk aanzag, of dat hij daar werkelijk uit Italië (Ravenna) geëxporteerde Italiaansche 18e eeuwse majolica aantrof, die dan zeker onze Friesche gleibakkers tot voorbeeld gestrekt heeft.

Ook de vormen hadden dikwijls een eigen cachet, zooals uit de afbeeldingen te zien en uit de fabrieksarchieven is op te diepen.

Uit de inventarissen van de oudste Makkumer fabriek teekende ik de volgende vormen aan:

Diverse soorten Konvoren: als met en zonder ooren, koffiekans-konvoortjes, blikkje-konvoortjes, driehoek-konvoortjes, zieke-konvoortjes, groote konvooren, vierkante dito, konvoor en ketel, Groote ketels, trekpotten, theebladen en theeblatjes in soorten, suikerpotten, bonte, geschilderde en andere beiwassers en pantjes (d. z. bessenbakjes met onderschotels), allerlei tafelgoed als: witte borden, soepborden, geschilderde borden, flakke witte pannen, (d. z. borden), soepterrinen, boterpantjes, boterbordjes, botervlootjes, geschilderde en witte sopkommen in soorten, stippantjes, witte assietbakjes, papkompkes met deksels, souskommen met deksels, witte en geschilderde gatjepannen met onderschotels, groote vischpannen, fruitkorfjes, witte kom met doorslag, mosterdpotten, zoutvaatjes, witte lokjes (kleine bakjes voor zout, saus enz.), zoutkruikjes, strooppotten. Verder waschkommen, halfkanpotten, mengels, halfmengels, tuitpotjes met en zonder dek-

sels, peegels en pegelspotjes (?) groote boltjepotten (?) bloempotten in soorten, snuifpotten, tabaksvaatjes, kwispeldooren, scheerbekkens, testen, naamtesten, stoofsteen in soorten enz.

Nagenoeg van al deze voorwerpen zijn voorbeelden in de in het Museum opgestelde collectie aanwezig.

Zooals ik reeds zei, hadden de Friesche gleibakkers veel liefhebberij om hunne voorwerpen van een datum te voorzien.

Het oudst mij bekende gedateerde stuk is de hierbij afgebeelde strooppot waaronder staat: „Huybart Reinders Makelaar Anno 1699” (afb. II no. 4). Verder trof ik eenige stukken gedateerd uit de eerste helft van de 18e eeuw, doch het overgrootste gedeelte uit de tweede helft van de 18e eeuw en uit de eerste helft van de 19e eeuw.

Het ligt voor de hand, dat de hiervoor opgesomde verschillen in techniek en versiering, die niet alleen op deze derde groep, maar even goed op tegels en schotelgoed zijn waar te nemen, wijzen op de herkomst uit verschillende fabrieken.

Het is echter nog niet mogelijk om hier een juiste splitsing aan te geven, doch de stukken, waarvan de herkomst om de een of andere reden vaststaat, zullen tot uitgangspunt moeten dienen voor een verdere verdeling.

Zooals wij gedeeltelijk hiervoor reeds zagen, hebben wij voor de fabriek van de familiën Feytema en Tjallingii de beide paarse tegeltableaux uit de oude fabriek en een blauw tegeltableau, voorstellend een 18e eeuwse kof; voor de fabriek aan den Zuidkant buiten Harlingen, o. a. een gedenktegeltje uit den in 1796 vernieuwden oven; voor de fabriek van de familie Tichelaar te Makkum, de stukken gesigeneerd door Adam Sijbel en Willem ten Zweege; voor de fabriek van de familie Kingma de tegelwanden in de Doopsgezinde pastorie te Makkum, en voor de Bolswarder fabriek het tegeltableau uit de fabriek zelf.

Ook op sommige voorwerpen komen hiervan aanwij-

zingen voor. Bijvoorbeeld op een schotel met opschrift: „Hoe rijk, hoe groot, het eind is de dood. Makkum 1782”, en op het afgebeelde tabakspotje met zuiver Lodewijk XVI ornament: „Harlingen 1812”. (Afb. II no. 17).

De verzameling van dit aardewerk door den schrijver bijeengebracht en hierbij gedeeltelijk afgebeeld en opgesteld in het Friesch Museum, zal voor een verdere verdeeling een zeer geschikte leidraad geven.

BIJLAGE.

Oen de Ed: Ma: Heeren Staa=
ten van Frieslandt.

Geeft onderdanighlyk te kennen
Sibrand Feitema, Galeybacker tot
Harlingen, hoe hij Suppl. door
groate moeyte en vele arbeit seer=
ker konst heeft nytgevonden, om
seer raere en curieuse verglaesde
steentjes te doen maecten, waer
van op elke steentjes een besonder
titul van de pandecten des Corpus
juris daar seer nette en clare fi=

guren worden afgebeeld ende ver-
toont, in den inhoud der selver
titulen naectelyk voor oogen ge-
stelt, om in xer corten tijd de
gansche materie ende opregten sin
der Keyserlycke rechten grondelyk
te conen verstaen, gelyck de preue
daer van aen verscheyden Prince-
lycke Hooven all is genomen, ende
tegenwoordich tot dienst van alle
Liefhebbers ende der geenen, welke
haer in de studie willen oeffenen
gemeen gemaect: Ed: Ma: Heeren,
deze uytvindinge en const hooven
des suplts. veelvuldige moeyte en
arbeijt, heeft den suplt groot gelt
gecast, en op dat de suplt. enig
nut en effect van sijn werck en
uitgevonden const mach sien: Soo
versaecht deselve in alle onderda-

nickeyt dat H. Ed: Ma: hem brieven van Octroy gelieven te vergunnen, omme de steentjes met de figuren en tituls hier vaarengemelt, in dese Provintie van Frieslandt voor de tijt van vijftien jaaren, alleenick te moogen maecken en backen, ende die aen de resp^e Ingesetenen voor een redelijcke prijs debiteeren ende vercoopen, *quæ facta etc.*

F. Bensma

1687 - 2 - 19

Lijst van de afbeeldingen.

- I. Tegeltableau van 1737, afkomstig uit de gleibakkerij te Bolsward, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. (Zie bl. 40 en 41 hiervoor).
Hieronder een 12tal sponzen, afkomstig van Pytter Pytters Grauda (zie bl. 30). De derde van rechts boven, gemerkt P. Grauda, de overigen gemerkt P. G.
- II. Friesch gleibakkers kleingoed, met uitzondering van no. 15, uitsluitend in blauw versierd, hoofdzakelijk 18e eeuwsch.
- no. 1 met opschrift „Vrolyk bi Toebak en Wijn
Wel wie wouw daar doot voor zijn.”
- no. 4 met onderschrift „Huybart Reinders.”
Makelaar Anno 1699.
- no. 5 Theebusje, geheel gelijksoortig aan twee exemplaren in de collectie van der Burgh in het Gemeente Museum te 's Gravenhage. (Catalogus no. 135).
- no. 7 met opschrift; „J. Kamminga”.
- no. 9 met jaartal „1764”.
- no. 10 in donkerblauw (ultramarijn) met paarse trek.
- no. 12 met jaartal „1805”.
- no. 14 met jaartal „1780”.
- no. 15 in kleuren: paars, geel en blauw.
- no. 16 het konvoor met jaartal „1785”.
- no. 17 met onderschrift: „Harlingen den 31 Januari
1812. B: J: Gotting.
- no. 18 met jaartal „1769”.
- III. Friesch gleibakkers kleingoed, voor zoover niet anders gemeld, ook van achteren wit, uitsluitend met blauwe versiering (met uitzondering van no. 30) alles uit de 18e eeuw.
- no. 22 van achteren stroefgeel (zie bl. 51 noot 1).
De binnenrandversiering „Petrus met de dienstmaagd” doet denken aan de tegels met de Bijbelsche voorstellingen.

- no. 24 Het bloem-motief is kenmerkend en identiek met de tegelversiering.
- no. 25—27 Borden uit een serie, de 12 maanden voorstellende en wel naar gravures naar of onder invloed van Abraham Bloemaart (1e helft 17e eeuw).
- no. 28 met achterschrift „H. A. 1807” in paars, van achter stroef geel.
- no. 30 met opschrift „Sjoeke Hettes 1806”.
N.B. De randversiering in Lodewijk XV-stijl.
- no. 31 van achter stroef geel.
De rand is identiek met die op randtegeltjes. De versiering van het middenvlak wordt ook gevonden op laat 19e eeuwse driehoekige koffiekant-komfoortjes uit de fabriek van de familie Tichelaar. Hieruit blijkt dat dit bord dus vrij zeker uit die fabriek herkomstig is.
- no. 32 Bord vermeld op bladz. 28 noot 1 en bladz. 52 noot 1, waarschijnlijk van achter stroef geel, wellicht uit de fabriek van den oud-Hopman Johs. Spannenburg buiten de Kerkpoort te Harlingen.
N.B. De schotel is gedateerd 1779, de randversiering echter in Lodewijk XIV-stijl.
- no. 33 met jaartal „1760”, van achter stroef geel.
De rand is identiek met die op randtegeltjes.

- IV. Friesch schotelgoed de nos. 34—44 meest 18e eeuwse, 45—49 19e eeuwse.
- no. 34, 35 en 36 in blauw.
- no. 35 met jaartal 1725 (Vgl. bladz. 67).
- no. 36 met opschrift Sijmmen Sijmmens; Trijntie Sijmmens.
- no. 37 Vischschotel aan beide zijden met tinglazuur, en versierd in blauw, paars en geel opschrift „Erenst Meindersma 1829”.
- no. 38 in blauw met geel.

- no. 39—44 Scherven afkomstig uit land aan de Greuns nabij Leeuwarden (zie bl. 62 en 63 en noot 1 bl. 63). Typisch polychroom 18e eeuwsch aardewerk in het bekende palet: „geel, paars, flets-blauw en mosgroen”, alleen no. 40 in blauw
- no. 43 versierd met een damesportret in 17e eeuwsche kleederdracht. (Zie bl. 63 noot 1).
- no. 45 Holle schotel in flets-blauw met olieverf beschildering in groen en rood (zie noot 1 op bladz. 65).
- no. 46 Ultramarijn blauwe rand, middenversiering blauw, paars en geel opschrift: „Jan Pieters Visser 1843”.
- no. 47 in paars no. 48 en 49 in blauw met een weinig paars.
- De voorwerpen plaat II no. 1, 2 en 4 en plaat IV no. 36 behooren aan het Friesch Genootschap, plaat III no. 32 aan den heer F. Bodenheimer te Amsterdam, alle overige op de platen II, III en IV aan den schrijver.

V, Sponsen uit de fabriek van de Feytema's en wel: De bovenste 8 uit een serie van 12 stuks, voorstellende theedrinkende gezelschappen uit het laatst van de 17e eeuw. De sponzen zijn grooter dan de gewone sponzen en dus wellicht bestemd geweest voor borden of schotels.

De middelste 20 uit een stel van 45 stuks, afkomstig van Pytter Pytterse Grauda, alle gemerkt P. G. uit het laatst van de 17e eeuw. De kleederdrachten da-teeren echter uit het begin van de 17e eeuw.

De onderste 10 uit een serie van eenige honderden stuks met voorstellingen uit het Corpus Juris, waarop door Sibrand Feitema in 1687 octrooi aangevraagd werd. (Zie bijlage).

Het Wapen der gemeente Sloten (Fr.).

Bij de verleenning der gemeentewapens omstreeks 1816 waren de kleuren in het wapen van Sloten geheel afwijkend van het van ouds gevoerde wapen dezer stad vastgesteld.

Na gehouden onderzoek is de gemeente Sloten (Fr.) thans bij Koninklijk besluit van 18 Maart 1918 no. 41 op verzoek van het gemeentebestuur opnieuw bevestigd in het bezit van het vroeger gevoerde wapen in zijnen oudsten vorm zijnde: in goud een veelhoekig getinneeerde toren van keel met een hoog spits dak tusschen twee lagere spitse daken van azuur, en achter het gebouw uitkomende twee schuin gekruiste sleutels van azuur. Het schild gedekt met een vijfbladerige kroon.

G. HAITSMa MULIER,

Oud-Burgemeester van Sloten (Fr.).

Nogmaals Cammingahunderi.

Het is mij gebleken, dat ik in de vorige „Vrije Fries” (deel XXVI 148) uitgegleden ben op het glibberige pad der bronnenstudie van de vroege middeleeuwen, toen ik het overoude vraagstuk betreffende Cammingahunderi onder de oogen zag. Prof. Fruin en prof. Gosses tikten mij terstond op de vingers: het Registrum Sarachonis, — dat is opgenomen in „das einst vielbenutzte und noch in neuer Zeit vertheidigte Chronicon Corbejense” (Wattenbach, Geschichtsqu., 6e uitg. II 494, welke uitgave mij toenmaals, bij het schrijven van mijne opmerking, niet ten dienste stond, — wordt thans algemeen als eene falsificatie beschouwd. Het vertrouwen van den verzamelaar van de „Nomina geographica Frisica” in deze bron is wel wat te blindelings het mijne geweest.

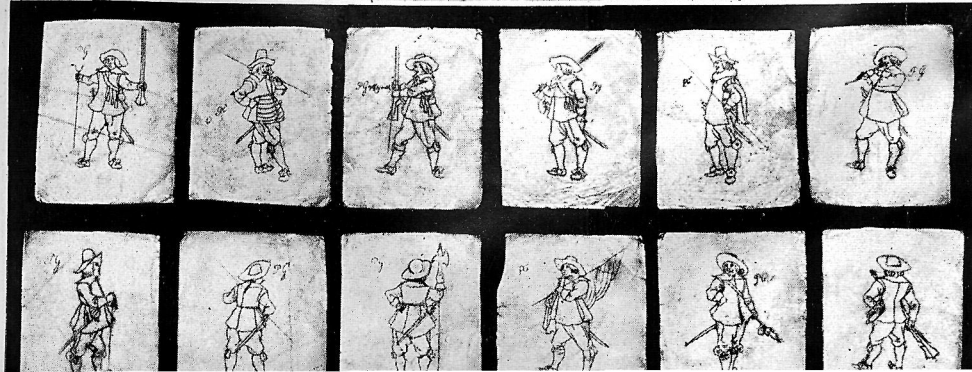
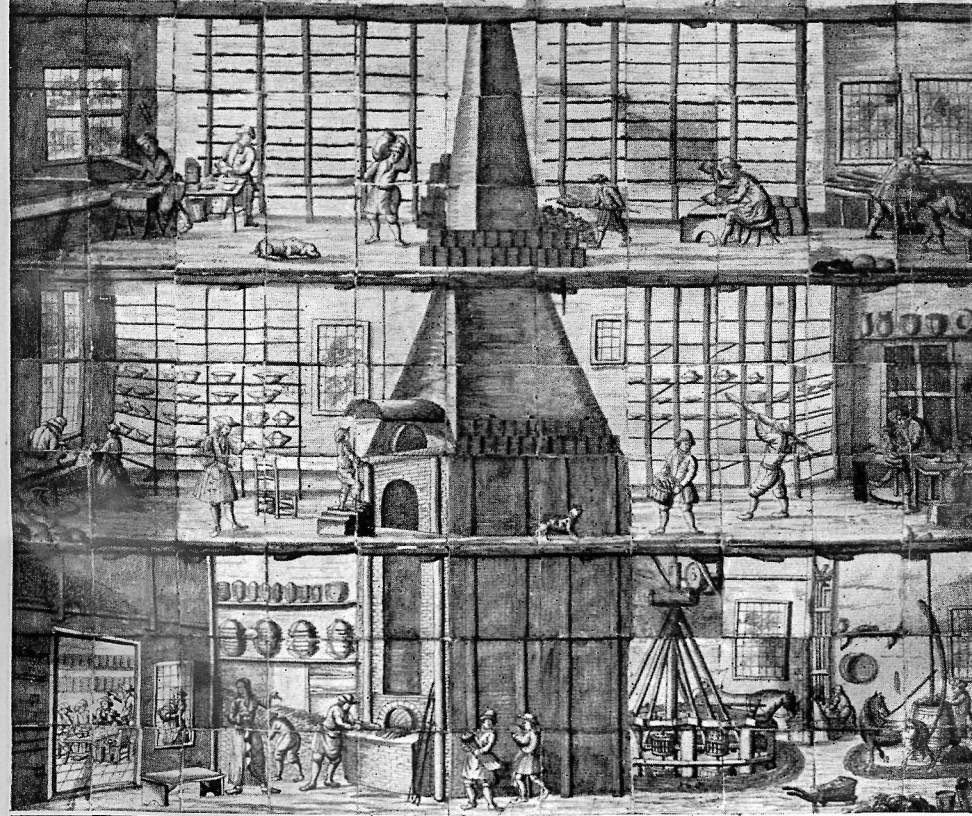
Van het nasporen van de ligging van Hunderi, waarmee ik als

vele voorgangers in deze questie nogal verlegen zat, doch waarin ik, na de taalkundige hinderpalen m. i. te hebben opgeruimd, Huins heb gezien, had ik mij derhalve vrijgesteld kunnen rekenen. Intusschen, dat eene hoeve Camminga, wel te onderscheiden van Cammingahunderi (en dan zonder twijfel in de nabuurschap te zoeken) zal hebben bestaan, heeft de aantekening in dorso der oorkonde van 1472 doen vermoeden; de kern dus van mijn betoog: de meer of mindere waarschijnlijkheid, dat Cammingahunderi in de omgeving van Franeker moet worden gezocht, blijft onaangetast.

Voorwaardelijke vrijstelling van hoorigheid.

„Ick, heer Heydenrick van Bevervorde bekenne ende betughe mydt dessen oppennen besiegelden breve voir my ende myne erffghenamen, dat ick hebbe ledich, loess, quijt ghelaten ende noch quijt late Alijt Aerndes dochter (*in margine met latere hand*: alias Lisebet) puerlick omme Godes wyllen. In vorwerden, dat Alydt voers. sal gheestlic worden ende gheestlick bliven. Ende wert sake, dat Alijt nijet ghestelick en worde ende bleve ghestelic, soe sal se mij ende mynen erffghenamen weder verbonden wessen in den sollefften eghendoem alse to woren was. Sunder al argelijst ende oerkunde der waerheit, hebbe yck, heer Heydenrick voirs., myn seggel onder aen dessen breeff hanghen ende ghegeven int jaer Onses Heren dusent vyffhondert ende elven up sunte Ambrosius dach, des hilghen Confessoers”.

Deze oorkonde, reeds gedrukt in Schwartzcnb. Chb. II 273 (waar de datum foutievelijk is herleid; lees: 4 April), draagt in dorso de aantekening „Toe Alsem in Vreeslant; Ex Alberg(en)”. In de nabijheid van het klooster van St. Antonius te Albergen bij Ootmarsum van de Orde der Reguliere Kanoniken bezat een Heidenrick van Bevervorde, eertijds Kanunnik te Utrecht (van St. Marie, naar bij navraag aldaar bleek) en te Oldenzaal, goederen (zie Tijdrekenk. reg. v. Overijss. 408 i. d. 1519, 4 April). Hoe belandt nu een hoorige, waarschijnlijk van hem, in een klooster in een der afgelegene hoeken van Friesland? Immers om in een

1

2

3

4

5

6

7

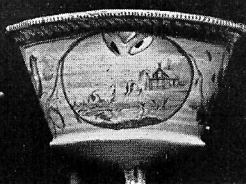
8

9

10

11

12

13

14

15

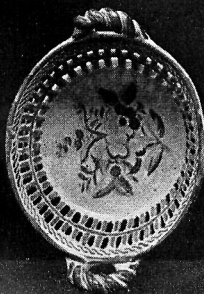
16

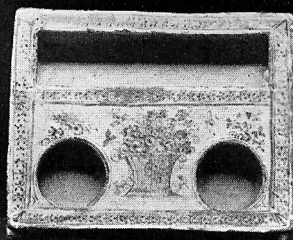
17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

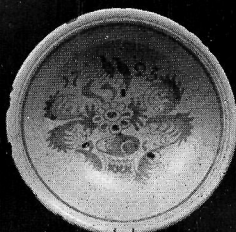
33

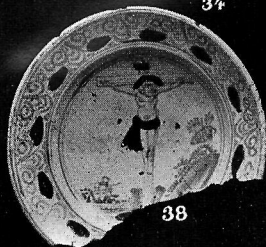
34

36

35

38

41

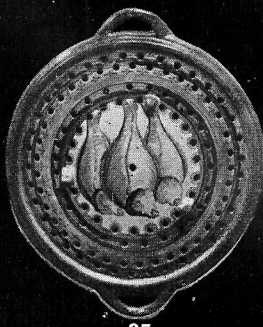
42

39

40

37

43

44

45

47

46

48

49

